

De idee-fixe van 'oude' luister: het Vijf Kerken Restauratieplan voltooid

Joost Michels

Toen het College van Kerkvoogden van de Hervormde gemeente van Utrecht in 1968 het architectenbureau ir. T. van Hoogevest de opdracht gunde om de Jacobikerk, de Nicolaïkerk, de Janskerk, de Buurkerk en de Dom te restaureren, en in hetzelfde jaar nog de minister van C.R.M., dr M. Klompé, het voorlopige restauratieplan goedkeurde en een rijkssubsidie toezegde, betekende dat de start van het ambitieuze Vijf Kerken Restauratieplan.¹ Nog nooit eerder is in Nederland een restauratie-project van een dergelijke omvang onder handen genomen. Een periode van twintig jaar restaureren werd in september 1988 afgesloten met de feestelijke ingebruikname van de Domkerk. In 1989 rolde het laatste jaarverslag van de pers. Gedurende de gehele periode heeft men zorgvuldig openbaar verslag gedaan van alle werkzaamheden aan de kerken door middel van een achttal uitvoerige publikaties.² Behalve een bijdrage aan gaande de voortgang, geschreven door de architect, wordt in deze verslagen ook een verantwoording van de werkzaamheden gegeven door de bouwhistorisch adviseur van het project, architect Th. Haakma Wagenaar. Een lofwaardig initiatief dat de toch al ruime belangstelling voor het project alleen maar groter heeft doen worden. In 1989 werd het Vijf Kerken Restauratieplan, dat 83 miljoen gulden heeft gekost, prompt bekroond met een hoge internationale restauratie-prijs: de zilveren medaille van Europa Nostra, die in juni 1989 in de domkerk aan de Hervormde gemeente werd uitgereikt.

Gelijk elke erepenning, heeft ook de medaille van Europa Nostra voor het Vijf Kerken Restauratieplan een keerzijde. Het ingrijpende restauratie-project heeft naast verdiende bewondering en instemming, op een aantal punten veel kritiek ontvangen. Een discussie – zo oud als de monumentenzorg zelf – over de wijze waarop gerestaureerd zou moeten worden, over de toelaatbaarheid van het reconstrueren van verdwenen onderdelen, en over hoe men dient om te gaan met het authentieke materiaal waaruit een monument is opgebouwd, laaide tijdens de uitvoering van het project weer op.³ Tijdens de feestelijkheden ter ere van de voltooiing van de restauratie-campagne in 1988 merkte prof. dr C. J. A. C. Peeters op dat de balans van de waarde van de resultaten van de Utrechtse kerkrestauraties nog niet was opgemaakt en hij maande tot onderzoek van het restauratiegeweten. In 1978, halverwege het Vijf Kerken Restauratieplan, verscheen van de hand van drs A. J. C. van Leeuwen naar aanleiding van de

Afb. 1. Koor van de Dom, met de nieuwe pinakels en steunbeerbekroningen, 1991 (foto TU Delft, Werkgroep Restauratie).

toen zojuist gereed gekomen restauraties van de Jacobi- en Nicolaïkerk een artikel, waarin werd opgeroepen om zorgvuldiger met het middeleeuwse, maar ook met het latere erfgoed – zoals dat in de loop der eeuwen aan de Utrechtse kerken was toegevoegd – om te gaan.⁴ Ook dr W. F. Denstlagen bracht naar voren dat de methode die bij de verschillende restauraties tot dan toe gevolgd was ingrijpende gevolgen heeft gehad voor de kerkgebouwen, waarbij vooral de onderwaardering van het authentieke materiaal werd onderstreept. Tevens tekende men protest aan tegen verschillende reconstructies die in opdracht van de restauratie-commissie werden uitgevoerd, omwille van het nagestreefde schoonheidsideaal. Vaak gingen deze architectonische correcties ten koste van latere, eveneens waardevolle toevoegingen aan het gebouw. Denstlagen erkende dat de rol van de criticus, die achteraf een oordeel velt over een restauratie, een gemakkelijke lijkt. Hij voerde echter aan dat kritiek, geformuleerd op enige afstand, het voordeel heeft dat men een oordeel verkrijgt over het eindresultaat van de restauratie, dat niet beïnvloed wordt door de praktische problemen die optreden tijdens het dagelijkse bouwproces. Het zichtbare resultaat van een restauratie is immers

een compromis, tot stand gekomen tijdens het soms moeizame overleg tussen de betrokken partijen. De restauratie-architect heeft naast historische belangen ook te maken met constructieve problemen, functionele wijzigingen of eisen van de opdrachtgever met betrekking tot het treffen van kostenbesparende voorzieningen in verband met het onderhoud na de restauratie. De criticus richt zich op het bestuderen van de uitgangspunten van de restauratie, zoals die in het onderhavige geval door de architect geformuleerd zijn, en aan de hand van het bereikte resultaat oordeelt hij over de juistheid van deze uitgangspunten. Om te komen tot een valide beoordeling worden de invloeden van de verschillende praktische factoren eveneens in overweging genomen. Deze informatie is echter vaak niet of uiterst moeilijk bereikbaar. Slechts voor zover er verslag van de bovenvermelde factoren is gedaan tijdens de restauratie – en dat verslag voor de geïnteresseerde toegankelijk is – is het mogelijk om van alle stappen in het restauratieproces een goed beeld te vormen. De criticus wordt daarom al snel de mentaliteit van iemand in een 'ivoren toren' verweten. Maar een kunsthistorische beschouwing achteraf voor de tijdens de restauratie gehanteerde beginselen van even-

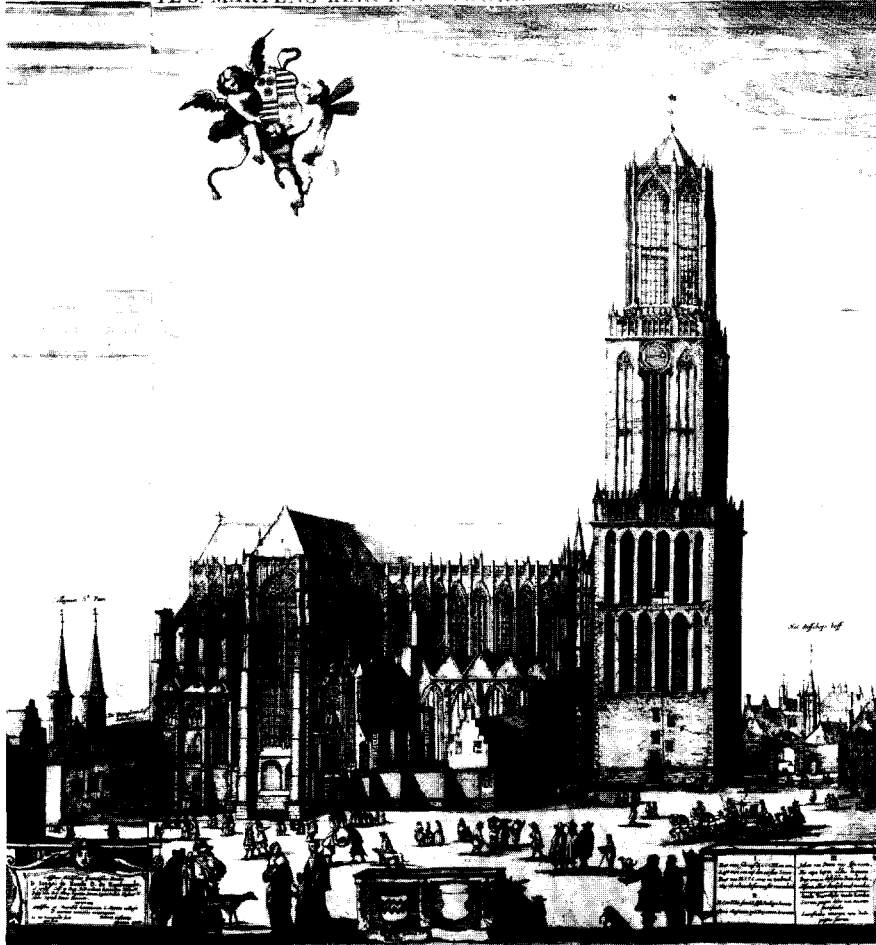
tuele problemen aan de oppervlakte brengen, die anders onopgemerkt zouden blijven. Daardoor kan een bijdrage worden geleverd aan de discussie over de wijze waarop in Nederland gerestaureerd wordt.⁵ De restauratie-architect en Th. Haakma Wagenaar, zijn adviseur, hebben in deze discussie duidelijk stelling genomen. Ze spraken zich uit voor een restauratie waarbij naast zuiver constructief herstel getracht zou worden 'de architectonische problemen', die de restauratie-commissie aan de gebouwen signaleerde, op te lossen. 'Daarbij is duidelijk ook gestreefd naar een verbetering van het aanzien van het gehele interieur en exterieur' van de kerken, aldus de architect, omdat 'niet alleen ten gevolge van ouderdom, maar ook door onoordeelkundig gebruik in het verleden de kerken in architectonische waarde waren gedevalueerd'. Naar de mening van de restaurateurs hadden 'veel van die ingrepen, gedaan naar de eis van de dag en soms zonder enig gevoel voor de waarde van het overgeleverde gebouw, (...) de architectuur van de vijf kerken in wezen én in detail aangetast'.⁶ Door een vakkundige restauratie zou men de oude luister van de kerken kunnen herstellen. In dit artikel zal worden gepoogd aan te tonen dat ook tijdens de laatste restauratie ingrijpende wijzigingen aan de kerken zijn aangebracht, veelal om geen andere dan esthetische redenen, waardoor de kerken, bezien vanuit architectuur-historisch oogpunt, 'schade' hebben geleden. Toegesпитst op de ideeën van de restauratie-commissie aangaande de toepassing van reconstructies en de waarde van het authentieke materiaal, zal een beperkt aantal voorbeelden van ingrepen toegelicht worden.

'Dierbare leelijkheid'

Uiteraard was ook reeds bij de dageraad van de Nederlandse monumentenzorg gepoogd deze kerken 'in ere te herstellen'. Met name de Domkerk, waarvan sinds de orkaan van 1674 alleen nog toren, transept en koor overeind stonden, was regelmatig het object van kostbare restauratie-campagnes, die er, naast het inrichten van het gebouw naar de eisen van de tijd, vaak op waren gericht de verloren gotische ornamentiek opnieuw aan te brengen.

De eerste restauraties aan de voormalige bisschoppelijke kerk vonden plaats tussen 1818 en 1826. Juist de restauraties uit deze vroege periode, die gekenmerkt worden door een gebrek aan kennis omtrent de gotische vormtaal, waarin men kampte met een tekort aan materialen, en die plaatsvonden in een maatschappij die nauwelijks waardering kon opbrengen voor de middeleeuwse nalatenschap, zijn in dit verband zeer interessant. De uit België afkomstige architect T. F. Suijs voerde sloop- en herstelwerkzaamheden aan het gebouw uit, ruimde het achtergebleven puin van het schip en voorzag de westelijke gevel van het

DEN DOM OF TE S' MARTENS KERCK EN TOOREN EENUNN UTRECHT AN' MDCLX

Afb. 2. De Dom in 1660, gravure naar een tekening van S. van Lamsweerde (foto RDMZ).

transept van een aanbouw, waar later in dit betoog nog op terug gekomen wordt. De 'revalidatie' van het gebouw werd van 1850 tot 1875 voortgezet door W. J. Kamperdijk, die in dat jaar werd opgevolgd door de Utrechtse stadsarchitect F. J. Nieuwenhuis. Beide architecten voorzagen het gebouw van nieuwe, in gotische stijl uitgevoerde ornamenten zoals wimbergen, pinakels, hogels, kruisbloemen en balustraden.

Dat ook in die dagen al getwist werd over de juistheid van reconstructies ervoer Nieuwenhuis toen hij, zonder toestemming van de inmiddels opgerichte Commissie van Rijksadviseurs, overging tot het afdekken van de straalkapellen van de Dom met een omgaand lessenaardak, waarbij de architect uitging van enkele door hem aangetroffen bouwsporen en dertiende-eeuwse buitenlandse voorbeelden.⁷ De adviseurs, ontevreden met het feit dat de architect zonder de Commissie daar in te kennen afweek van het oorspronkelijke restauratie-plan, namen geen genoegen met de gedeeltelijk al gerealiseerde reconstructie. Het geschil liep zo hoog op dat de Minister van Binnenlandse Zaken, J. Heemskerck Azn., zelfs dreigde met aftreden toen Nieuwenhuis aan de wens van de Commissie geen gehoor gaf. Uiteindelijk kwam het niet zo ver. Het Rijk sloot in 1881 aan de restauratie geen financiële steun meer te verlenen. Pas in 1914 hervatte men de subsidies, waardoor de restauraties, aanvankelijk onder leiding van Ad. Mulder, en tussen 1921 en 1939 uitgevoerd door prof. dr ir D. F. Slothouwer, met steun van het Rijk konden worden uitgevoerd.

In 1968 werd vastgesteld dat de rijksoverheid een groot deel van de kosten van het Vijf Kerken Restauratieplan voor haar rekening zou nemen. Na de drie jaar durende besprekingen met provincie en gemeente over de hoogte van dat bedrag, werd in 1968 aan de inmiddels benaderde architect opgedragen binnen drie dagen een gedetailleerd plan voor de restauratie van de vijf kerken op tafel te leggen, op grond waarvan men gedurende de geplande zestien jaar zou kunnen restaureren. Deze uiterst korte termijn werd later met twee-en-een-halve week verlengd.⁸ Een van de uitgangspunten was de reconstructie van de verdwenen ornamentiek van de Dom. Men was er immers op gericht 'de restauratie te voltooien, die in de vorige eeuw door Kamperdijk en Nieuwenhuis was begonnen en door Slothouwer tussen 1921 en 1938 was voortgezet. Het doel was een volledige completering van de gotische ornamentiek (...) van het exterieur omdat de Franse gotiek in het koor van deze kerk in ons land zijn zuiverste uitdrukking heeft gevonden'.⁹ Onwillekeurig doet deze oproep tot eerherstel van de domkerk denken aan de uitspraak van P. J. H. Cuypers, die er van overtuigd was dat een voltooid Dom zeker de 'voornaamste en kunstrijkste kathedraal' van Nederland en zelfs van geheel Europa zou zijn geweest.¹⁰ De uitvoering van de restauratie-opdracht – in de geest van de opdracht die Nieuwenhuis uit

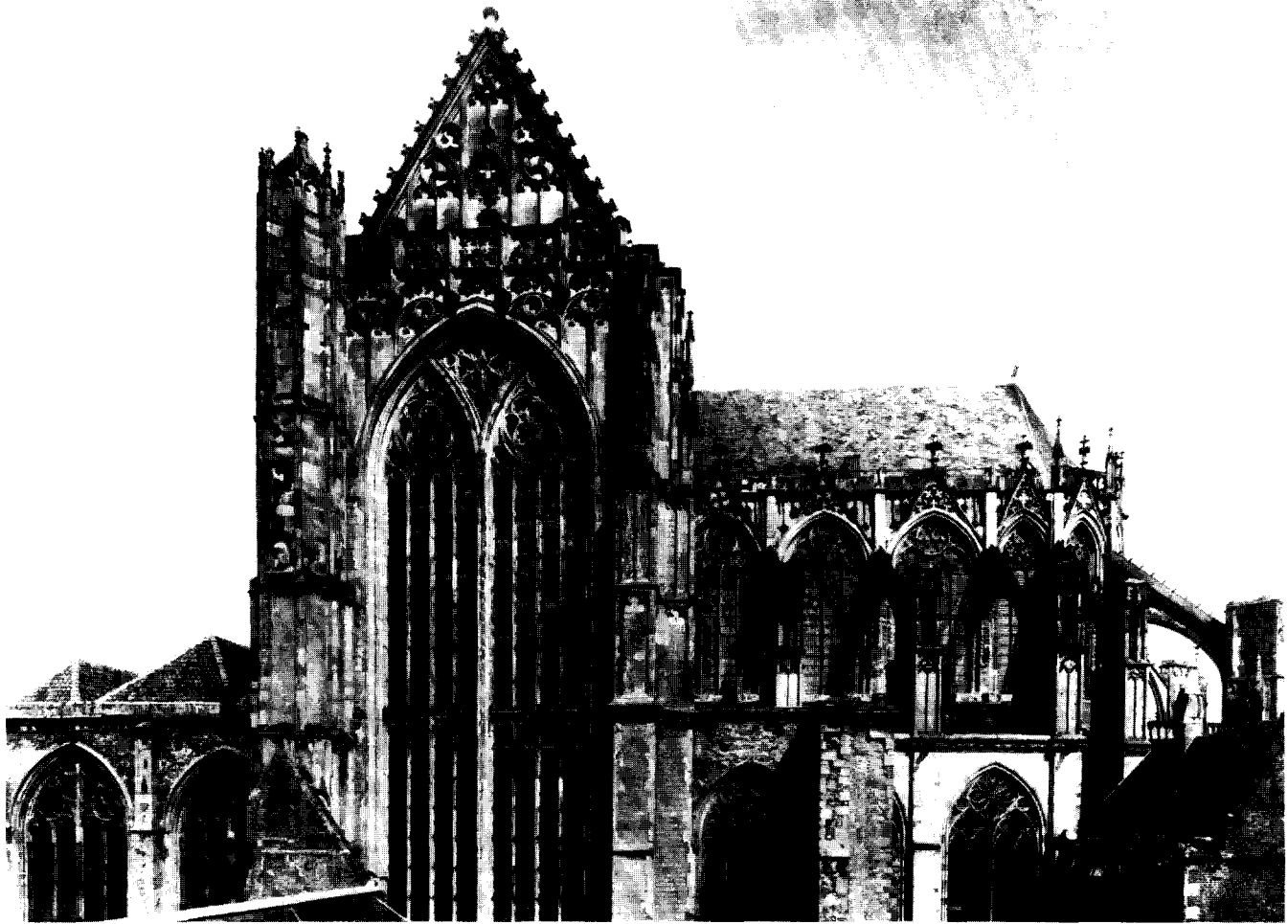
Afb. 3. De 'puist van Suijs' circa 1919 (foto RDMZ).

had moeten voeren – vereiste, evenals eerder in de negentiende eeuw was gebleken, ook nu een groot aantal ingrijpende reconstructies, die, zoals uit het vervolg duidelijk moge worden, niet altijd gebaseerd waren op overtuigende bronnen. Waar Nieuwenhuis' omstreden reconstructie een eeuw eerder reden was tot beëindiging van de subsidie, verkreeg de huidige restauratie met alle ingrijpende reconstructies de volledige medewerking van het Rijk.

De historische betrouwbaarheid en esthetische kwaliteit van een reconstructie spelen een grote rol bij de acceptatie ervan. Maar ook latere, voornamelijk uit de negentiende eeuw stammende uitbreidingen aan de Dom heeft men aan deze criteria onderworpen. Zo meende Slothouwer tijdens de restauratie van de Dom in 1938 – met een voor die tijd overigens volstrekt gebruikelijke minachting voor negentiende-eeuwse architectuur – over te moeten gaan tot de sloop van de in zijn ogen storende aanbouw van Suijs. Het in prille neo-gotische stijl¹¹ uitgevoerde gebouw, dat stond op de plaats waar vóór de cycloon van 1674 het middenschip op de viering had aangesloten, bevatte een ingangsportaal met aangrenzende dienstvertrekken en op de eerste verdieping een balgenkamer. Aan de andere zijde van de muur, in het transept van de voormalige kathedraal, ontwierp Suijs een in rijke neo-gotische stijl versierde orgelkast, waarin het deels uit de middeleeuwen daterende orgel werd ondergebracht. Niet alleen kon door

de aanbouw het zware orgel aan het muurwerk worden opgehangen, ook schoorde het de westelijke vieringspijlers, hetgeen technisch wenselijk bleek te zijn.¹² De door Suijs uitgevoerde werkzaamheden blijken erop gericht de gehavende dom opnieuw tot een esthetische eenheid te maken; de architect construeerde zelfs in hout en stuc gotische kruisribgewelven in het transept, dat tot die tijd van een vlakke houten zoldering was voorzien. Zo werd in deze hervormde kerk op (ook internationaal gezien) vroege datum in neo-gotische vormtaal gerestaureerd. De gebruikseisen die de Hervormde Kerk aan het gebouw stelde leidden tot de inbouw van een comfortabele binnenkerk in het koor, een constructie van twee etages met een aantal zware galerijen voorzien van banken, de zg. 'hoedendoos', waarvoor een deel van de profileren van de koorpijlers werd weggehakt.¹³

Uitgaande van zijn stelling 'restaureeren is het wegnemen van architectonische misstanden' sloopte Slothouwer de nieuwe aanbouw met het portaal, die hij schertsend 'de puist van Suijs' noemde. Later verdedigde hij zijn daad in een lezing voor de Bond van Nederlandse Architecten door te wijzen op het gebrek aan esthetische kwaliteiten van het ontwerp van Suijs; 'Ik mag hier toch wel verklappen dat mijn vriend Vogelsang in Utrecht zei: "ach, maar dat moet je niet afbreken, dat is een allemachtig aardig voorbeeld van het slecht begrijpen van de gotiek in 1830, ik vind, dat hier een dierbare lelijkheid mee verloren gaat"'. Ik geloof, dat

Afb. 4. Koor en transept van de Dom, gezien vanuit het zuiden, circa 1915 (foto RDMZ).

men kunsthistoricus moet zijn om tot een dergelijk exces te komen. Architecten voelen dit als een onbetamelijkheid'.¹⁴ Aldus sloopte men een van de vroegste uitingen van de neo-gotiek in Nederland, zich beroepend op esthetische motieven.

In dit geval was voor Slothouwer de keuze tussen de historische waarde van de latere toevoegingen en de esthetische kwaliteit van het monument als geheel (waarvan de architect het als zijn taak zag die te verbeteren) niet moeilijk. Hij had een afkeer van nabotsingen in een historische stijl, zeker als die in zijn ogen van een abominabele architectonische kwaliteit waren. Ir J. F. Berghoef, die overigens niet bepaald bekend staat om zijn bouwhistorische kennis, sprak in 1940 vol bewondering over de methode die door Slothouwer gevolgd werd, met name over de voorzichtige manier waarop men had gereconstrueerd: 'Wat thans nieuw gemaakt werd kreeg geen gotischen, doch een eigentijdschen vorm. Een uitzondering, namelijk (de balustrade van, jm) de sacristie, bevestigt den regel, die bij restauraties in ons land, dankzij Dr. Kalf, gevolgd wordt'.¹⁵ Volgens Berghoef koos Slothouwer voor deze gotische vorm, daar men meende dat de toepassing van hedendaag-

se vormen in dit geval 'weinig bevredigend' zouden zijn. Overigens was Berghoef van mening dat de 'hachelijke onderneming met succes [was] bekroond'. Enerzijds kan men uit de stellingname van Slothouwer concluderen dat het uitgangspunt van het Vijf Kerken Restauratieplan, namelijk de volledige completering van de gotische ornamentiek van de dom, op geen enkele wijze beschouwd kan worden als een voortzetting van de restauratie van Slothouwer, zoals wordt betoogd.¹⁶ Anderzijds blijkt eens te meer hoe hachelijk de reconstructie van gotische ornamenten is. Daar waar Berghoef nog concludeerde dat de reconstructie van de balustrade van de sacristie was geslaagd, komt Haakma Wagenaar in 1970 tot de slotsom dat er 'stijlfouten' in de balustrade zijn te constateren en adviseert de 'alleszins mislukte' balustrade te vervangen door een ontwerp van eigen hand, in 'historisch verantwoorde en zuiver gotische vorm'.¹⁷ Indien men een 'correcte' reconstructie nastreeft zal men, gezien het gebrek aan informatie omtrent de oorspronkelijke vorm, tot in lengte van dagen de eens aangebrachte aanvullingen kunnen 'verbeteren'. Zoveel restaurateurs, zoveel meningen over de juistheid van een reconstructie.

'Onverantwoorde ingrepen'

Ook bij de in 1988 voltooide restauratie had de architect, als de aanbouw van Suijs in 1938 niet was gesloopt, de keuze van Slothouwer gemaakt en 'de puist' geamoveerd. Van Hoogevest stelt: 'Onverantwoorde architectonische ingrepen uit het verleden moeten ongedaan gemaakt kunnen worden, (...) onder meer de vroegere "puist van Suijs" (...). Hier heeft men te maken met oneigenlijke veranderingen aan een gebouw. Het moet mogelijk blijven dat zoiets gecorrigeerd wordt. Dat geldt ook voor de details'. Hij vervolgt: 'Het zonder meer handhaven van historisch scheef gegroeide situaties is geen goede zaak evenmin als het "heilig verklaren" van ingrepen die de architectuur aantasten. Alles wat historisch gegroeid is, is nog niet aanvaardbaar. Men moet de moed hebben foutieve ingrepen, zoals bijvoorbeeld het dichtmetselen van oude ramen, te corrigeren'.¹⁸ Deze pragmatische 'correcties' van eerdere verbouwingen en restauraties hadden tot doel de esthetische waarde van de monumenten te verbeteren. De 'reconstructie van verdwenen

elementen is in veel gevallen zeker op haar plaats', zo zet de architect uiteen. 'Zij verhoogt de schoonheid van het bouwwerk en draagt bij aan de hieruit voortvloeiende milieuverbetereing'.¹⁹ De restauratie-commissie, waar namens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ing. C. J. Bardet zitting in had, heeft deze ideeën van de architect gevolgd. Aangespoord door het hoofdzakelijk op de herontdekking van de oude luister gericht, met veel bezieling uitgevoerde bouw-historische onderzoek van Haakma Wagenaar, trachtte de restauratie-commissie door toevoeging van balustraden, pinakels, streefpijlerbekroningen en waterspuwers in historiserende vormentaal de Domkerk te verfraaien, terwijl men verzekerde dat 'voortdurend rekening wordt gehouden met de historisch gegroeide toestand'.²⁰ Aangezien bronnenmateriaal omtrent de oorspronkelijke gotische ornamentiek van de Dom uiterst schaars is en de zeer weinige sporen op het bouwwerk niet altijd even eenduidig zijn over de vorm van de verdwenen ornamenten, bleek de concrete vormgeving van de toe te voegen 'oude luister' al snel problemen op te roepen. Men besloot daarom bij het ontwerpen van de reconstructies 'algemeen aanvaarde principes uit de bouw-tijd of kenmerken van de betreffende bouwmeesters' mede als leidraad te nemen.²¹ Gestaald door de veronderstelling dat de in de restauratie-commissie aanwezige kennis aangaande de gotische architectuur en de persoonlijke vormentaal van de middeleeuwse Utrechtse meesters zo groot was dat architectuur-historische correcte, steekhoudende ontwerpen voor de ornamentiek konden worden geleverd, werd bewust afgezien van een eigentijdse vormgeving, daar 'de moderne kunst te ver verwijderd is van de ambachtelijke kunst der middeleeuwen'.²² In feite betekende deze keuze dat in Nederland voor het eerst sedert de neo-gotiek weer op grote schaal naar eigen inzichten in de gotische stijl gebouwd werd. Men achtte het verleden maakbaar.

Op de dom verscheen tussen 1979 en 1985 een langs de gehele dakrand omlopende pinakelbalustrade in gotische stijl, waarmee, naar het idee van de restaurateurs 'een bijna drie eeuwen durende architectuur-ontluistering ongedaan zou worden gemaakt'.²³ Men nam als uitgangspunt voor het ontwerp van de balustraden een klein aantal tekeningen van onder meer Steven van Lamsweerde en Herman Saftleven²⁴ uit de zeventiende en achttiende eeuw, waarop de resten van deze balustraden en pinakels als oppervlakkige details staan ingetekend, en bestudeerde deze nauwgezet. Door de ontbrekende nauwkeurige gegevens, de beperkingen die werden opgelegd door de materiaaleigenschappen van Peperino Duro waarin de balustrade zou moeten worden uitgevoerd, en de aanwezigheid van in de negentiende eeuw uitgevoerde onderdelen – met al hun in de ogen van de restauratie-commissie stilistische en materiële onvolkomenheden – kwam men voor problemen te

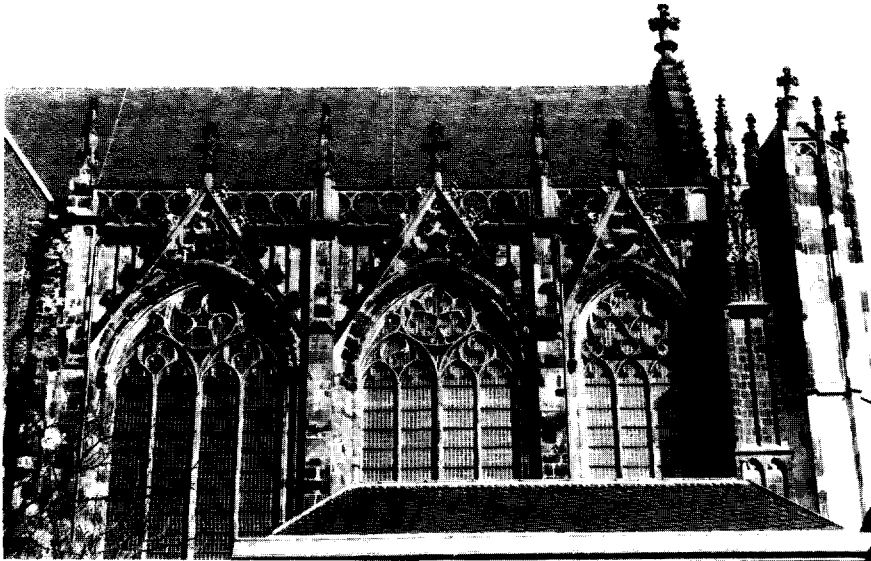
staan. Men zag in dat een historisch betrouwbare reconstructie van de balustrade niet haalbaar was, en bovendien zou een voor de restauratie-commissie esthetische bevredigende oplossing in gevaar komen als men te dogmatisch de schaarse aanwijzingen omtrent de oorspronkelijke westelijke balustrade van de zuidelijke transeptarm zou volgen en deze zou combineren met de bestaande, doch niet uit de middeleeuwen daterende, wimbergen en terra-cotta kruisbloemen van Kamperdijk. De pinakelbalustrade, die in de vijftiende eeuw zou zijn uitgevoerd door Claes Martensz. en in de vroege achttiende eeuw reeds grotendeels verdwenen was, zou in combinatie met de later door Kamperdijk op de zuidelijke transeptarm aangebrachte wimbergen, steunbeerfrontalen en zwikvullingen 'aesthetisch gezien een onbevredigend resultaat' hebben opgeleverd 'dat later ook bij derden vragen en bezwaren zou kunnen oproepen'.²⁵ Daar besloten was de latere toevoegingen te sparen, omdat de commissie overtuigd was dat 'elke vroegere restauratie evenzeer een schakel in de bouwgeschiedenis vormt als een verbouwing of een verandering in de vijftiende eeuw aan een onderdeel uit de veertiende'.²⁶ werden de wimbergen van Kamperdijk gehandhaafd. Wel overwoog men, alweer om een esthetisch bevredigende oplossing te krijgen, een drietal terra-cotta kruisbloemen, gemaakt door Kamperdijk, van de oostzijde van de zuidelijke transeptarm over te brengen naar de westelijke zijde, zodat deze daar de al aanwezige wimbergen van dezelfde architect zouden kunnen voltooien. Ondanks het immer zeer nadrukkelijke aanwezige streven naar esthetische eenheid en symmetrie zag de commissie daar uiteindelijk toch vanaf, niet om-

dat zij bezwaar had tegen de op deze wijze optredende vervalsing van de bouwgeschiedenis van de Domkerk (de kruisbloemen waren aan de westelijke zijde immers nooit gerealiseerd), maar omdat de kans op breuk tijdens de operatie te groot geacht werd. Vervolgens werd besloten de balustrade aan de westelijke zijde van de zuidelijke transeptarm (behalve het meest zuidelijke vak, waar men de combinatie van het 'gereconstrueerde' middeleeuwse origineel en de zwikvullingen van Kamperdijk wel verantwoord vond) vorm te geven naar die van de westelijke zijde van de noordelijke transeptarm, die eerder naar de hierboven vermelde schamele tekeningen hersteld was. De restauratie-commissie was zich daarbij zeer wel bewust van het feit dat deze balustrade aan de zuidzijde nooit gepland was, maar voelde zich verplicht tot het uitvoeren van deze a-historische aanvullingen door de aanwezigheid van de wimbergen van Kamperdijk. Op de westelijke balustrade van de noordelijke transeptarm waren in de vijftiende eeuw wel wimbergen boven de vensters aangebracht, gecompleteerd met een pinakelbalustrade. Na de beëindiging van de laatste restauratie wordt de schijn gewekt dat de gehele westelijke gevel van het transept er oorspronkelijk zo uit heeft gezien.

Aanvankelijk werden alle nieuwe bouwde-len en ornamenten in een historiserende stijl aangebracht, nauwkeurig aangepast aan het jaar waarin, naar de bouwhistoricus vermoedde, het oorspronkelijke, maar qua uitvoering onbekende, ornament was aangebracht. Doch een apart probleem deed zich voor bij de uit te voeren bekroningen van de wimbergen van Kamperdijk. Aangezien

Afb. 5. Zuidelijke transeptarm Dom, westelijke zijde, 1955, toestand vóór restauratie Van Hoogevest (foto RDMZ).

Afb. 6. Zuidelijke transeptarm Dom, westelijke zijde, 1989, toestand na restauratie (foto auteur).

deze wimbergen in de middeleeuwen hier nooit gepland waren, maar door Kamperdijk vanwege de door hem nagestreefde symmetrie wel waren uitgevoerd, verkoos men een afwijkende vormgeving, die omwille van het ook nu nagestreefde esthetische effect de eenheid niet mocht verstoren. De restauratie-commissie koos voor kruisbloemen in 'eigentijdse vorm en daarvoor kwam in aanmerking de laatste versierstijl uit de twintigste eeuw nl. de "Jugendstil".²⁷ Zo kon het gebeuren dat men anno 1983 tijdens de reconstructie van een in de achttiende eeuw verdwenen vijftiende-eeuwse balustrade – die om schoonheidsredenen bewust ten dele niet naar het bevroede origineel werd vormgegeven – negentiende-eeuwse wimbergen 'eigentijds' voltooide in een ornamentale stijl uit de vroege twintigste eeuw.

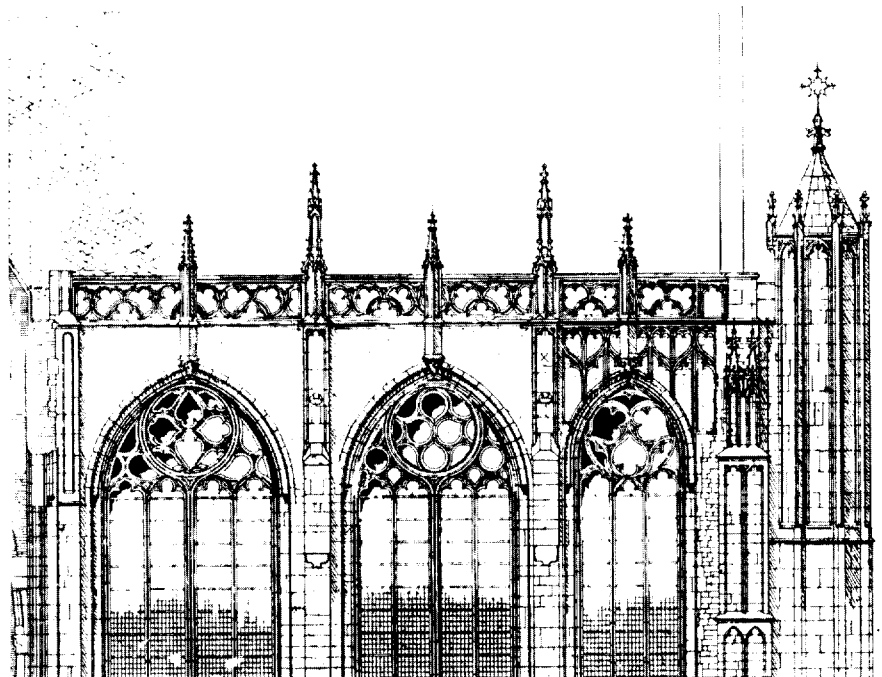
Daarentegen heten de nieuwe, ruim zeven-en-een-halve meter hoge pinakels die men rondom het koor op de schraagstoelen aanbracht, weer wel in een 'correcte' gotische stijl te zijn aangebracht. De twaalf streefpijlerbekroningen, waarvan betwist kan worden of ze in het verleden ooit zijn uitgevoerd (een overtuigende historische afbeelding van de Domkerk met de voltooide bekroningen ontbreekt vooralsnog²⁸), werden door Haakma Wagenaar zelf ontworpen. Men kan stellen 'dat de vormgeving wel op gotische voorbeelden gebaseerd is maar dat de maatverhoudingen "op het oog" zijn vastgesteld en niet ontworpen volgens een of andere geometrische formule'.²⁹ Een proefmodel werd op een van de contreforten geplaatst, waarna de restauratie-commissie stemde over het aantal hogels dat op de fielen geplaatst moest worden, om een esthetisch zo bevredigend mogelijk lijnenspel te verkrijgen. Desondanks wordt in de restauratie-jaarverslagen vermeld dat uit de pijlerafdekkingen en de reeds eerder vermelde tekeningen van Van Lamsweerde en Saft-

leven genoeg aanwijzingen zijn gehaald om te komen tot een reconstructie 'welke de oorspronkelijke toestand om zo te zeggen met meer dan 90% benadert'.³⁰ Men had het absolute gebrek aan gegevens omtrent de oorspronkelijke vormgeving van de streefpijlerbekroningen, als zij al ooit gerealiseerd waren, bij de reconstructie geheel niet als een bezwaar ervaren.

Ging men aanvankelijk slechts over tot het plaatsen van gotische ornamentiek op die delen van het kerkgebouw waar men zeker van dacht te weten dat deze eens een dergelijke versiering hadden gekend, in een later stadium bracht men ook pinakels aan op

plaatsen waar men daar geen zekerheid over had, en tenslotte zelfs op plaatsen waarvan men zeker wist dat ze er nooit waren gepland. Dit was bijvoorbeeld het geval op de zuid-oostelijke hoek van de zuidelijke transeptarm, waartegen volgens Haakma Wagenaar een traptoren had moeten verrijzen.³¹ Omdat men de vanuit esthetisch oogpunt nagestreefde symmetrie verkoos boven de historische juistheid van 'oude luister' en aldus de twintigste-eeuwse pinakelbalustrade een 'onlogische onderbreking' wilde besparen, voelde men toch de behoefte deze pinakelgroep te plaatsen. De commissie koos daarom voor een groep die 'ontworpen is naar gotische principes' doch waarvan de pinakels een 'herkenbaar eigentijds karakter hebben (...)' door het geslingerde model van de hogels.³² Naast ornamenten in 'gotische' en 'Jugendstil'-stijl werden dus ook elementen in 'eigentijdse' stijl toegevoegd.

Toen men eenmaal besloten had om de ornamentiek van de Domkerk te voltooien, het absolute gebrek aan informatie omtrent de oorspronkelijke opschik van het gebouw ten spijt, heeft de restauratie-commissie geen moment meer gearzeld. Men voegde het ene gotische ornament na het andere toe, op plaatsen waar deze elementen zich nooit eerder hadden bevonden, zich daarbij tevreden stellend met de gedachte dat het op de achterzijde van de steen aangebrachte symbool van het Vijf Kerken Restauratieplan met jaartal en de in veel gevallen afwijkende steensoort voldoende garanties gaven dat de 'reconstructies' niet voor origineel zouden worden aangezien. De beide topgevels van het transept, die tijdens de bouw van het dwarsschip niet waren uitgevoerd³³, werden voltooid, geïnspireerd op

Afb. 7. Reconstructie toestand circa 1450 van zuidelijke transeptarm Dom, westelijke zijde, door T. Haakma Wagenaar, RVHK no. 7, 128 (zie noot 1).

het slechts ten dele uitgevoerde ontwerp van Kamperdijk. Haakma Wagenaar, die het ontwerp van de façaden tekende, schrijft over de voltooiing van de noordelijke topgevel: 'Vooral de aanblik uit het westen vroeg om het uitvoeren van de pinakelgroep (de noord-westelijke bundel, jm), omdat de gehele westelijke balustrade door pinakels wordt gescandeerd. (...) Het afmaken van de flankerende pinakels had als consequentie het aanbrengen van een kruisbloem op de top. (...) Als de kruisbloem wordt aangebracht, kunnen de hogels op de topgevel niet worden achtergelaten'.³⁴ Een waar domino-effect was teweeg gebracht.

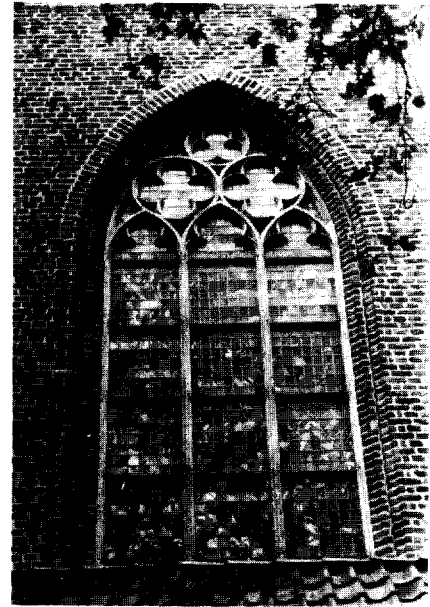
Kenmerkend voor het automatisme waarmee de 'verbeteringen' aan het exterieur van de Dom werden uitgevoerd, is ook de restauratie van de bekroning van de zuid-westelijke traptoren van het transept. De stenen helm van de toren was tot de laatste restauratie bezet met kleine fialen die, zo concludeerde het restauratie-team, 'niet geloofwaardig uit de achtkanthoeken (van de octogonale stenen helm, jm) groeien'.³⁵ Men vermoedde dat de plaatsing van deze zandstenen copieën van een middeleeuws origineel, gemaakt door Kamperdijk, afwijken van de originele toestand van de bekroning, doch 'een overtuigende reconstructie van de oorspronkelijke toestand kwam niet tevoorschijn'.³⁶ Ondanks de telkens in de jaarverslagen herhaalde verzekering dat 'de staf van ir. Van Hoogevest – en hiervan dient men zich bij het lezen van dit verslag bij elke bladzijde rekenschap te geven – restauraties restaureert'³⁷, waarmee geïmpliceerd wordt dat de bestaande ornamentatie gespaard zou worden, voelde de restauratie-commissie zich toch genoodzaakt de bekroning van deze traptoren ingrijpend te wijzigen. Slothouwer had in de jaren dertig de door hem aangetroffen situatie ongewijzigd gehandhaafd. Tijdens zijn voornamelijk conserverende restauratie bracht hij over de helm slechts een loden bekleding tegen het inwateren aan, bekrond met een ui. In 1984 sloopte men het geheel, in strijd met de hierboven geciteerde restauratie-beginselen, om een verbeterd eigen ontwerp aan te brengen. Een volledig in gotische stijl naar eigen inzichten uitgevoerde bekroning werd aangebracht, die 'niet een reconstructie pretendeert te zijn maar architectonisch uitstekend voldoet'.³⁸ Terwijl ook deze toevoeging dus niet bedoeld was als een reconstructie van een verdwenen origineel, gelijk de eerder vermelde kruisbloemen op de wimbergen van Kamperdijk of de zuid-oostelijke pinakelgroep, koos de restauratie-commissie hier niet voor een afwijkende, min of meer 'eigentijdse', vormgeving, maar vond men het noodzakelijk om een bestaande, mogelijk enigszins afwijkende, reparatie van een verdwenen vijftiende-eeuws origineel te verbeteren, hoewel enige kennis omtrent de oorspronkelijke toestand niet voorhanden was. Het gevolg is een stenen helm met gotische ornamentiek, waarbij men zonder voorkennis niet kan vaststellen of het hier nu gaat om een gerestaureerd vijf-

tiende-eeuws origineel, een gerestaureerd negentiende-eeuws ontwerp of een gefantaseerde twintigste-eeuwse reconstructie. Het aanbrengen van deze gotische ornamentiek op de Dom heeft weinig van doen met een verantwoorde, historisch betrouwbare, reconstructie. Door de vormgeving van de onderdelen wekken zij echter wel die indruk. Dat rond de Dom ansichten verkocht worden met afbeeldingen van de onlangs aangebrachte, pittoreske, nieuwe luister, zonder dat deze foto's een enkel ornament tonen dat is gebaseerd op een gotisch origineel, is te verwachten, maar dat de kwistig over het gebouw gestrooide pinakels zo 'gotisch' vormgegeven zijn, dat ook in vakbladen de mening heeft postgevat dat men hier in plaats van met het resultaat van een ware 'folie de batir', te maken heeft met betrouwbare toevoegingen, maakt duidelijk hoe de beschouwer zonder voorkennis bij het zien van de nieuwe ornamentiek om de tuin kan worden geleid.³⁹ Mochten deze argumenten de restaurateurs van het Vijf Kerken Restauratieplan in het verleden niet hebben weerhouden de vervreemdende toevoegingen uit te voeren, dan zou men toch verwacht hebben dat de zeer hoge kosten van het project hen tot inkeer zouden hebben gebracht.⁴⁰

'On-Utrechts'

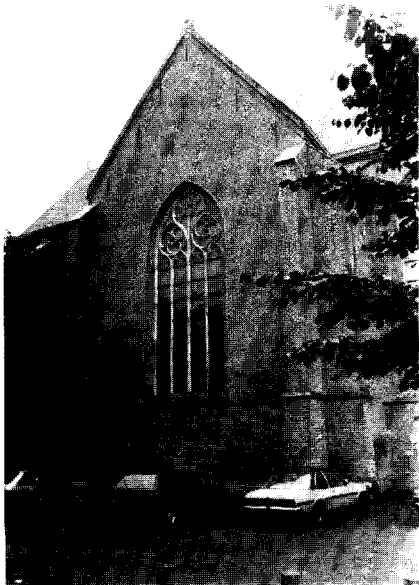
Al de door Nieuwenhuis tussen 1882 en 1884 ontworpen harnassen van de vensters van de Jacobikerk werden tijdens de laatste restauratie geamoveerd. In een poging het maaswerk van de verdwenen middeleeuwse vensters te reconstrueren had de Utrechtse stadsarchitect zich laten inspireren door een tekening van het interieur van de Jacobikerk, in 1636 getekend door Pieter Saenredam, waarop enkele vensters als details staan aangegeven. Daarnaast trof Nieuwenhuis belangrijke bouwsporen aan tijdens het uitbreken van een aantal dichtgemetselde of anderszins gewijzigde vensters, en liet hij zich ook inspireren door middeleeuwse traceringen in andere Utrechtse kerken. In de Jacobikerk werden aldus traceringen aangebracht die niet de pretentie hadden om getrouwe copieën van de verdwenen middeleeuwse exemplaren te zijn, doch op zichzelf een aantrekkelijke reeks vormden. Na de verwijdering van alle vensters van Kamperdijk uit de Nicolaïkerk – eveneens tijdens de laatste restauratie – kan men stellen dat een gave reeks negentiende-eeuwse vensters in de Utrechtse kerken bovendien betrekkelijk zeldzaam was geworden. Duidelijk werd door de vensterharnassen weergegeven hoe zwaar Nieuwenhuis, architect van de Hervormde gemeente, in de negentiende eeuw zijn stempel heeft gedrukt op de Utrechtse binnenstadskerken.

De bouwhistorisch adviseur van de restauratie-commissie gaf echter een vernietigend oordeel over de te restaureren vensters. Er zou uit 'bouwgeschiedkundig oogpunt het

Afb. 8. Jacobikerk, westelijke gevel, 1990 (foto auteur).

een en ander op aan te merken' zijn, de vensters waren 'bovendien niet mooi van vorm, stilistisch niet goed of "on-Utrechts"'.⁴¹ De restauratie-commissie besloot daarom, nu de vensters toch technische gebreken vertoonden, ze conform de restauratie van de harnassen in de Nicolaïkerk in hun geheel te verwijderen, daar het 'een geboden eis was de nieuw te kiezen vormen te laten stroken met de bouwgeschiedenis'.⁴² Door de gedurende de laatste eeuw 'verdiepte kennis' van de Utrechtse gotiek voelde men zich capabel 'meer steekhoudende traceringen te ontwerpen dan in de vorige eeuw mogelijk was'.⁴³ Ook hier was van tevoren bekend dat de beschikbare bronnen niet voldoende informatie gaven over de oorspronkelijke vorm van het leeuwedeel van de harnassen, daar zo goed als alle vensters reeds in de achttiende eeuw een nieuwe vulling hadden. Men besloot dan ook 'waar mogelijk de oorspronkelijke vormen te kopiëren' en, bovendien, indien deze niet bekend waren, 'de vermoedelijke stijl er van te volgen'.⁴⁴ Ook nu werden tekeningen van Saenredam bestudeerd, waarvan er twee onbekend waren gebleven aan Nieuwenhuis, en maakte Haakma Wagenaar enkele vensters naar deze afbeeldingen. Maar voor de vensters van de zijbeuken van het schip zijn de beschikbare gegevens uitermate schraal te noemen. Van deze zeventien vensters zijn er slechts twee door een tekening 'bekend'. Na de verwijdering van de harnassen van Nieuwenhuis besloot de commissie daarom alle overige vensters naar dit voorbeeld te ontwerpen. Door de onnauwkeurigheid van de betreffende tekening diende deze bij de reconstructies slechts als 'grondmotief', waarbij in de detaillering 'uitsluitend op esthetische gronden' enige door de bouwhistoricus ontworpen wijzigingen zijn aangebracht.⁴⁵ Ook uit de Sint-Andreaskapel, gelegen ten

Afb. 9. Jacobikerk, noordelijke transeptgevel, 1990 (foto auteur).

westen van de zuidelijke transeptarm van de kerk, verwijderde men het negentiende-eeuwse harnas. Daartoe aangespoord door de tekening van het à-jour uitgevoerde maaswerk van de oorspronkelijke balustrade, die het exterieur van de kapel nog bekroonde en mogelijk ontworpen was door Cornelis de Wael, wilde Haakma Wagenaar een gedurfde trasering voor het daaronder geplaatste venster ontwerpen, omdat hij aannam dat deze meester ook voor dit ontwerp verantwoordelijk zou zijn geweest. 'Hoe aantrekkelijk leek het daarom voor het raam in deze kapel een trasering in de schilderachtige rebellerende Cornelis de Waelstijl te ontwerpen. Edoch, op het enthousiasme daarvoor werd de domper gezet', aldus de bouwhistorisch adviseur, doordat tijdens het onderzoek een archiefstuk aan het daglicht kwam waaruit bleek dat het laat-vijftiende-eeuwse venster glazen uit het midden van de vijftiende eeuw moest bevatten, met alle gevolgen voor de tekening van het maaswerk van dien.⁴⁶ Omdat ook deze trasering onbekend bleef verving men ook hier zonder pardon het venster van Nieuwenhuis door het standaard ontwerp zoals dat reeds in de zijbeuken van het schip was toegepast. Pas na de restauratie, toen Haakma Wagenaar nogmaals de potloodtekeningen die Nieuwenhuis van zijn ontwerp gemaakt had bestudeerde, viel hem de notitie op die Nieuwenhuis bij zijn ontwerp voor het venster van de Sint-Andreaskapel gemaakt had: 'vernieuwd naar opmetingen oude venster'. Het is zeer wel mogelijk dat Nieuwenhuis inderdaad in de – ook elders in het kerkgebouw toen nog aanwezige – middeleeuwse negprofielen de vorm van het maaswerk heeft kunnen aflezen. Al doende heeft deze architect dan een ontwerp kunnen maken dat de oorspronkelijke toestand van het venster zeer dicht heeft benaderd. De erkenning van Haakma Wagenaar dat deze

informatie bij 'een volgende restauratie mogelijk tot herziene richtlijnen zal leiden' komt voor de conservering van het Nieuwenhuis-venster te laat.⁴⁷

Door de verdiepte kennis van de gotische vormtaal voelde men zich ook gerechvaardigd tot de onverbidde sloop van de andere negentiende-eeuwse traseringen. Nieuwenhuis had voor de drie vensters in de westelijke gevel – de zg. achterkerk uit circa 1390 – in het centrale venster een trasering ontworpen in vijftiende-eeuwse stijl, geflankeerd door twee vensters met een maaswerk in de stijl van de veertiende eeuw. Tijdens de laatste restauratie werden al deze vensters geamoveerd en vervangen door een centraal venster met een trasering gebaseerd op die van het hoofdkoor, in veertiende-eeuwse stijl, met aan weerszijden een venster dat hetzelfde harnas heeft gekregen als die in de zijbeuken en de Sint-Andreaskapel. Zo dacht men door middel van de vensters de datering van de verschillende onderdelen van de kerk te kunnen benadrukken en de veronderstelde anachronismen van Nieuwenhuis te elimineren. Bij de plaatsing van het nieuwe centrale venster bleek echter dat dit raam in 1462 was vernieuwd. Daardoor bevindt zich nu sedert de laatste restauratie in de originele vijftiende-eeuwse omlijsting een 'veertiende-eeuws' maaswerk, 'een inconsequentie, welke is verkozen om de nadruk te leggen op de grotere ouderdom van dit centrale bouwdeel van de "achterkerk", ten opzichte van de flankerende verhoogde gevelvakken'. Het anachronistische venster van Nieuwenhuis, een architect 'onkundig van, althans niet rekening houdend met de bouwgeschiedenis', aldus de bouwhistoricus van het Vijf Kerken Restauratieplan, bleek qua vorm van het maaswerk te corresponderen met het omliggende lijstwerk, dit in tegenstelling tot het huidige venster.⁴⁸ De verwijdering van een complete serie door Nieuwenhuis ontworpen venstertraseringen, gebaseerd op negentiende-eeuws bronnen-onderzoek, uitgevoerd met negentiende-eeuws technieken in de toenmalige smaak, werd uiteindelijk ook door de restaurateurs als een verlies aangevoeld. Er werd zelfs overwogen om – ironisch genoeg – 'als hommage aan Nieuwenhuis' het door hem ontworpen venster in de façade van de noordelijke transeptarm te handhaven. Maar ook dit eerbetoon aan de eerder gehekelde architect, 'deze accurate restaurateur, in zijn tijd een goed kenner van de gothiek'⁴⁹, van wie men zojuist alle traseringen zonder pardon had gesloopt, vond geen doorgang. De restauratie-commissie vreesde dat 'de eenvoudige vorm' van het negentiende-eeuwse venster te veel af zou steken bij het tegenover gelegen raam in de zuidelijke transeptfaçade, dat zojuist was gereconstrueerd naar Saenredam, waardoor een uit esthetisch oogpunt onacceptabele situatie zou ontstaan. Men gaf er de voorkeur aan een eigen variant op het zuidelijke venster te plaatsen, uiteraard in gotische stijl, met centraal in het maaswerk een occu-

lus met vierpas, omringd door visblaasmotieven, 'een vorm welke zowel door Van der Borg als De Wael had kunnen zijn gebruikt', alhoewel het allerminst zeker is dat een van beide meesters het originele venster ontworpen heeft.⁵⁰

Duidelijk moge zijn dat slechts het ontwerp van slechts enkele nieuwe harnassen op daadwerkelijk feitenmateriaal is gebaseerd. De overige zijn geheel nieuwe oefeningen in de gotische stijl, die in hun historiserende vorm authenticiteit suggereren. Bovendien bleek dat ook bij deze restauratie het niet uit te sluiten was dat anachronismen optraden. Daarnaast is het verlies van de vensters van Nieuwenhuis – enkel en alleen verwijderd opdat de als 'correct' betitelde fantasieën van Haakma Wagenaar geplaatst konden worden – zeer te betreuren, temeer daar deze qua ontwerp ten dele waren gebaseerd op de authentieke vensters.

Historische substantie

Niet alleen de reconstructie van verdwenen ornamenten en vensterharnassen, waarmee volgens de restauratie-commissie verschillende architectonische problemen werden opgelost, heeft het aanzien van de vijf Utrechtse kerken veranderd. Het noodzakelijke constructieve herstel, waarvoor soms ingrijpende reparaties aan kappen en muurwerk moesten worden uitgevoerd, heeft eveneens gevolgen gehad. Elke restauratie brengt een verlies aan oorspronkelijk materiaal met zich mee, waardoor ook de in dat materiaal af te lezen gegevens aangaande de bouwgeschiedenis, het gebruik van het gebouw en oude bouwtechnieken verloren gaan. Deze schade is ten dele onvermijdelijk. Monumenten zijn in het verleden ook gebruikt en verbouwd, waardoor veel oorspronkelijk materiaal al eerder is verdwenen. Door technische mankementen, al dan niet veroorzaakt door de weersomstandigheden, is het gebouw vanaf het moment dat het wordt opgeleverd onderhevig aan slijtage, en zal in verband met het voortbestaan van het gebouw steeds materiaal vervangen moeten worden. Wanneer bij reparaties afwijkende materiaalsoorten, zoals Peperino Duro, gebruikt worden om de toekomstige verwerking en aantasting te vertragen, roept dat over het algemeen weinig weerstand op. Dat bij deze technisch noodzakelijke ingrepen zo zuinig mogelijk moet worden omgesprongen met oorspronkelijke bouwmaterialen spreekt voor zich. Moderne materialen, zoals natuursteenmortels en technieken waarbij het in sommige gevallen mogelijk is de aangetaste natuursteen onder vacuüm te impregneren met kunsthars, geven bij uitstek de mogelijkheid om bij onderhoudswerkzaamheden meer van de historische substantie te handhaven. Tijdens het Vijf Kerken Restauratieplan is het gebruik van deze mortels echter slechts op zeer bescheiden schaal gebeurd, daar 'uit een oogpunt van onderhoud aan het "inboeten" van nieuwe steen door de vakman de voorkeur

werd gegeven. We beschikken nu (nog) over goede ambachtslieden, die er met hun grote ervaring iets moois van kunnen maken', aldus de restauratie-architect.⁵¹ Behoud van authentiek materiaal is in de meeste gevallen niet afhankelijk van technische of financiële mogelijkheden, maar van de instelling van de vakman. Indien de restaurateur de waarde van het oude materiaal niet inziet is het voortbestaan ervan onzeker.

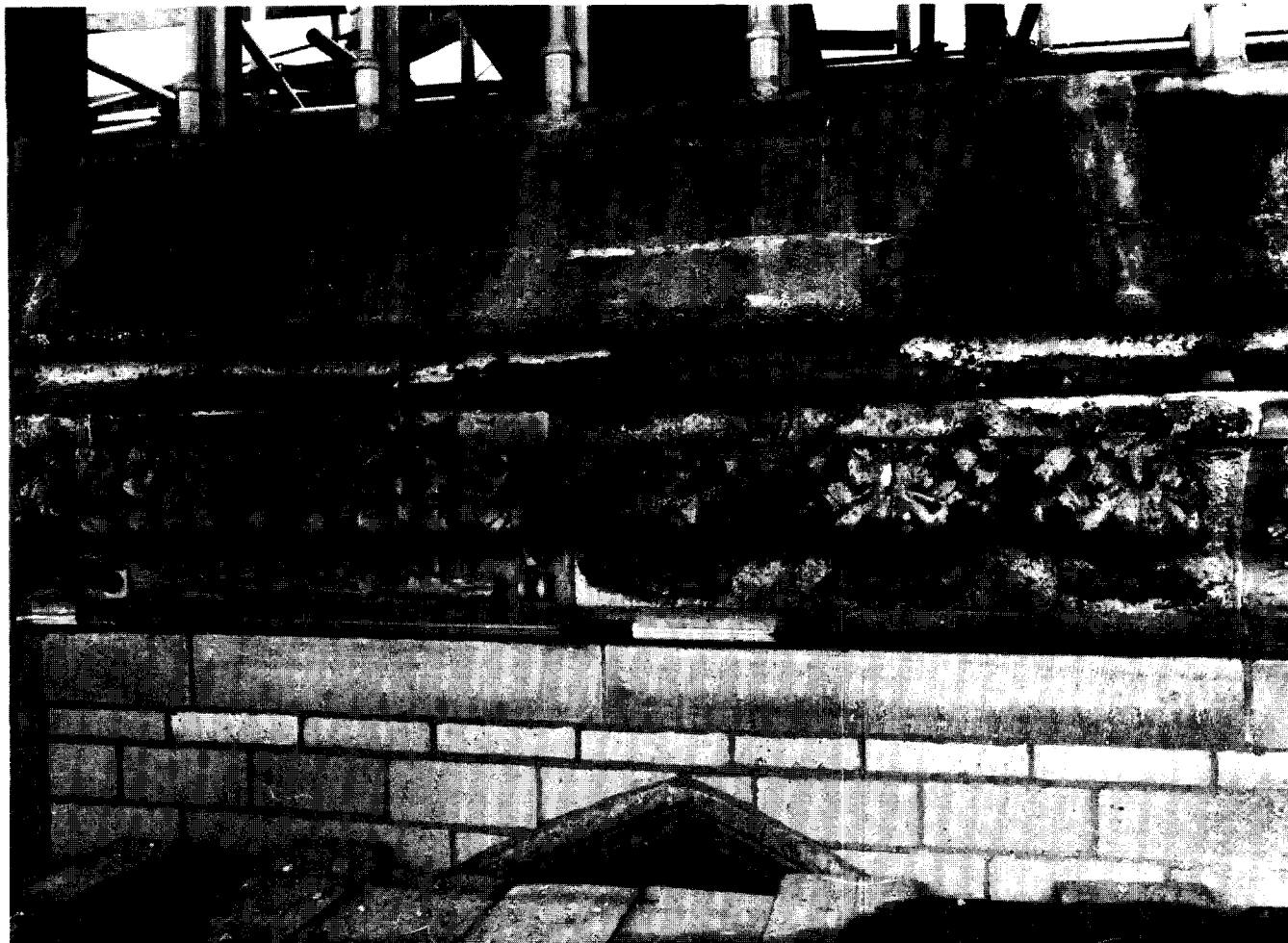
Maar ook om andere dan onderhouds-technische redenen heeft men besloten ingrepen in het middeleeuwse materiaal te doen. De reeds eerder ter sprake gekomen tendens tot verfraaiing van het kerkgebouw naar eigen inzicht, al dan niet 'naar oorspronkelijk plan' of in een aangepaste middeleeuwse vormgeving, heeft ook een verlies van waardevol materiaal tot gevolg gehad.

Tijdens de restauratie van het koor van de Dom heeft men in 1983 en 1984 het onder meer onder de waterlijst van de koorkapellen aangebrachte fries met florale en bijbelse figuratieve sculpturen gedeeltelijk vernieuwd. In de tussen 1290 en 1495 gebeeldhouwde en grotendeels reeds in de negentiende eeuw gerestaureerde zand- en tufste-

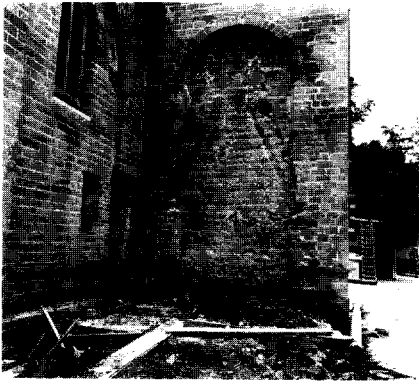
nen lijst, waarin grote stijlverschillen optreden en 'bovendien af en toe duidelijk een meesterhand te herkennen en te dateren' is, waren enkele blokken die 'moesten worden vervangen door nieuwe copieën'.⁵² Daartoe werd de opdracht gegeven aan o.a. de beeldhouwers A. M. Bruggeman en A. A. H. Geerlings. Het woord 'copie' blijkt voor meerdere uitleg vatbaar. In het bouwhistorisch verslag wordt over de ingreep opgemerkt: 'De Middeleeuwers hebben bijbelkennis, symboliek en volkswijsheid (spreekwoorden) systeemloos tussen hun versieringen uitgestrooid. Bruggeman vond hierin de inspiratie om in een vijftal te vervangen blokken 15 nieuwe symbolen in te lassen. (...) Geerlings nam in de vierde kapel nog een paar dierfiguren van de restauratie-Nieuwenhuis over, welke toen weer gecopieerd waren naar de oorspronkelijke stukken'.⁵³ Daarentegen is in de copieën wel de vorm van het oude bladornament aangehouden. De oorspronkelijke blokken werden ruwweg uitgehakt en in kleine fragmenten uitgenomen.⁵⁴ Naast het verlies van deze sculptuur is het te betreuren dat de nieuwe stukken, die qua onderwerp ten dele afwijkend, doch in stilistische vormgeving naar de originele en de door Nieuwenhuis gerestau-

reerde blokken zijn uitgevoerd, eveneens in zand- en tufsteen zijn gebeiteld. Over enkele jaren zal een gedeelte door het verkregen patina moeilijk meer te onderscheiden zijn van de oudere exemplaren.

De restauratie van de Janskerk bracht met zich mee dat er ingrijpende constructieve herstellingen moesten worden uitgevoerd. In het verleden was de constructie van de kerk in gevaar gebracht, voornamelijk doordat de Vroedschap van Utrecht aan de sinds 1656 in de Janskerk gevestigde Nederlandse gemeente in 1657 verordonneerde dat ter verbetering van 't gehoor ende gesicht der toehoorders' en 'tot meerdere dienst ende cieraad'⁵⁵ zes van de twaalf pijlers uit het schip moesten worden weggebroken. De aldus ontstane situatie, naar de mening van de architect 'architectonisch (...) een monstrum en als constructie levensgevaarlijk'⁵⁶, lijkt het muurwerk van de lichtbeuk in het verleden ontwricht te hebben. Volgens de architect was, wilde men de kerk behouden, het herstel van de zes in de zeventiende eeuw gesloopte pijlers noodzakelijk. Het is een gemiste kans dat niet voldoende onderzocht is of de constructie van de kerk niet op een minder ingrijpende manier verbeterd kon worden. Het karakteristieke aanzicht

Afb. 10. Dom, noordzijde kooromgang, exterieur kapel H.H. Andreas en Pontianus, met links op de foto één van de 'nieuwe copieën' (foto RDMZ, 1982).

Afb. 11. Janskerk, zuidelijke transeptarm, westelijke zijde, 1980, toestand na verwijdering pleisterlagen en vernieuwing muurwerk (foto RDMZ).

van de kerk was dan bewaard gebleven. De architect streefde vanwege esthetische motieven echter naar het herstel van de romaanse situatie, getuige zijn uitspraak dat bij deze restauratie 'de slechte constructieve situatie mij goed uitkwam, want daardoor kon ik alle oorspronkelijke pijlers weer opbouwen'.⁵⁷

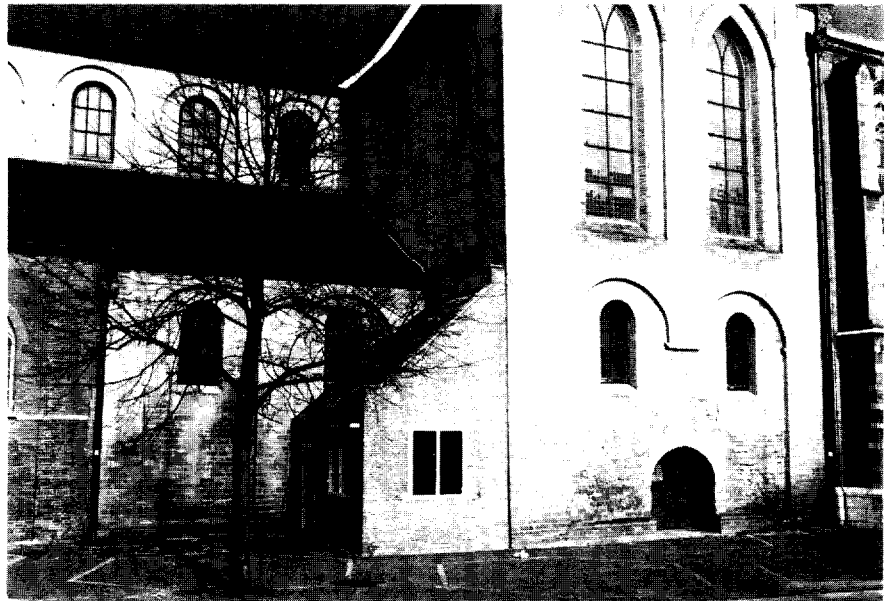
Daarentegen was het exterieur van het in romaanse en gotische stijl uitgevoerde kerkgebouw in opzet alleen aan westelijke zijde sterk veranderd en was aldaar in de zeventiende eeuw voorzien van een nieuwe gevel. De zuidelijke en oostelijke zijde van het kerkgebouw waren nauwelijks geschonden, en gaven een frappante tegenstelling te zien tussen het romaanse schip en transept met zwaar muurwerk en kleine vensteropeningen uit het tweede kwart van de elfde eeuw, in de negentiende eeuw voorzien van een pleisterlaag, en het rijzige gotische koor dat gebouwd werd tussen 1508 en 1539.⁵⁸ Uitgangspunt van de restauratie Van Hoogevest was 'het contrast van het gotische koor en het Romaanse schip en transept duidelijk te laten zien'.⁵⁹ Aangezien dit contrast reeds voor een ieder duidelijk waarneembaar was zal men bedoeld hebben dat de stilistische tegenstelling tussen de beide bouwdelen versterkt moest worden. Met het oog hierop achtte de restauratie-commissie het noodzakelijk enkele reeds eeuwen geleden gedichte romaanse vensters weer te openen. Om de juiste plaats van deze vensters te bepalen was het noodzakelijk dat de negentiende-eeuwse pleisterlaag van portlandcement van de tufstenen muren zou worden verwijderd. Bovendien zou de 'eerlijke', robuuste tufsteen dan weer in het zicht komen. Ook om technische redenen, in verband met de conservering van het onderliggend muurwerk, achtte de architect deze ingreep gerechtvaardigd. Na de ontpleistering bleek dat de romaanse muren gemetseld waren met grote tufstenen blokken, op enkele plaatsen nog voorzien van het oorspronkelijke voegwerk.⁶⁰ Vervolgens werd geconstateerd dat de tijdens de gotiek deels secundair verwerkte tufsteen veel te

lijden had gehad van de portland-bepleistering, maar nog meer van de verwijdering daarvan, waarop besloten werd de gehele buitenste schil van het muurwerk af te nemen en een nieuwe tufstenen muur op te metselen. Het is echter de vraag of de technische noodzaak voor de sloop van het muurwerk wel zo dringend was.⁶¹ Bij de herbouw van de muren heeft de architect de nieuwe tufsteen, voorzien van een onregelmatige, romaans aandoende, doch van het origineel afwijkende steensnede, geheel in het zicht gelaten. Of deze toestand zonder pleisterlaag historisch gezien verantwoord is moet ernstig betwijfeld worden. Toen het negentiende-eeuwse stovenhok tegen de westelijke gevel van de zuidelijke transeptarm gesloopt werd (op verzoek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is de aanbouw later, na totale amovering, in zeventiende-eeuwse trant herbouwd), 'teneinde de romaanse Janskerk duidelijk zichtbaar te maken'⁶², werden op de muur van het schip sporen gevonden van een zeer oude pleisterlaag. Nadere bestudering van dit belangrijke fragment, met ingekraste voegen, dat zoveel informatie gaf over de uiterlijke verschijning van de Janskerk vóór de aanbouw van het eerste stovenhok op deze plaats in 1746, en misschien zelfs uit de middeleeuwen dateerde, was helaas onmogelijk. Met het romaanse muurwerk, inclusief de aanwezige bouwsporen, werd de pleisterlaag ontmanteld en afgevoerd.⁶³ In een spaarveld van de oostelijke muur van de zuidelijke transeptarm, die bij de bouw van het gotische koor was ingemetseld, werd eveneens een pleisterlaag uit de twaalfde eeuw aangetroffen. Door de verschillende vondsten wordt het zeer waarschijnlijk dat de negentiende-eeuwse bepleistering een voorganger heeft gehad. Mede door de vroegtijdige verwijdering van het fragment in het voormalige stovenhok kan hieromtrent geen uitsluitel meer gege-

ven worden. Duidelijk is echter dat de 'versterking van het romaanse karakter', zoals die is nagestreefd tijdens de laatste restauratie, tot gevolg heeft gehad dat de Janskerk er nog 'romaanse' uitziet dan ooit tevoren, ook al zegt dat romaanse karakter misschien meer over onze eigen, twintigste-eeuwse smaak dan over het exterieur van de elfde-eeuwse kerk. Bovendien was het, paradoxaal genoeg, noodzakelijk om ter versterking van het romaanse karakter van de kerk verreweg het grootste deel van de authentieke romaanse tuf weg te breken.

Oerconcept

Sinds de cycloon van 1674 zijn de Utrechtse kerken die tijdens de restauratie Van Hoogevest onder handen zijn genomen niet zo 'gaaf' en compleet geweest. De stormachtige onderneming reconstructie van verdwenen ornamenten ter versterking van het oorspronkelijke karakter van de kerkgebouwen heeft tot gevolg gehad dat vele een ware metamorfose hebben ondergaan. Op grote schaal werden ter rechtvaardiging van ingrijpende reconstructies historische afbeeldingen van de kerken gebruikt, die een beeld scheppen van een verloren gegane luister. Men dient zich te allen tijde te realiseren dat deze afbeeldingen vervaardigd werden door kunstenaars, die, het is hierboven reeds vermeld, in meer of mindere mate zich vrijheden hebben kunnen permitteren bij de weergave van de architectonische werkelijkheid. Al te vaak is het beeld dat deze grafische bronnen van de kerken schetsen op meerdere manieren te interpreteren. In de praktijk leidt dit veelal tot subjectieve uitleg van de afbeeldingen en geschiedt de invulling van de ontbrekende gegevens, met vertrouwen in eigen expertise, eveneens naar persoonlijke smaak, met alle gevolgen van dien voor de betrouwbaarheid

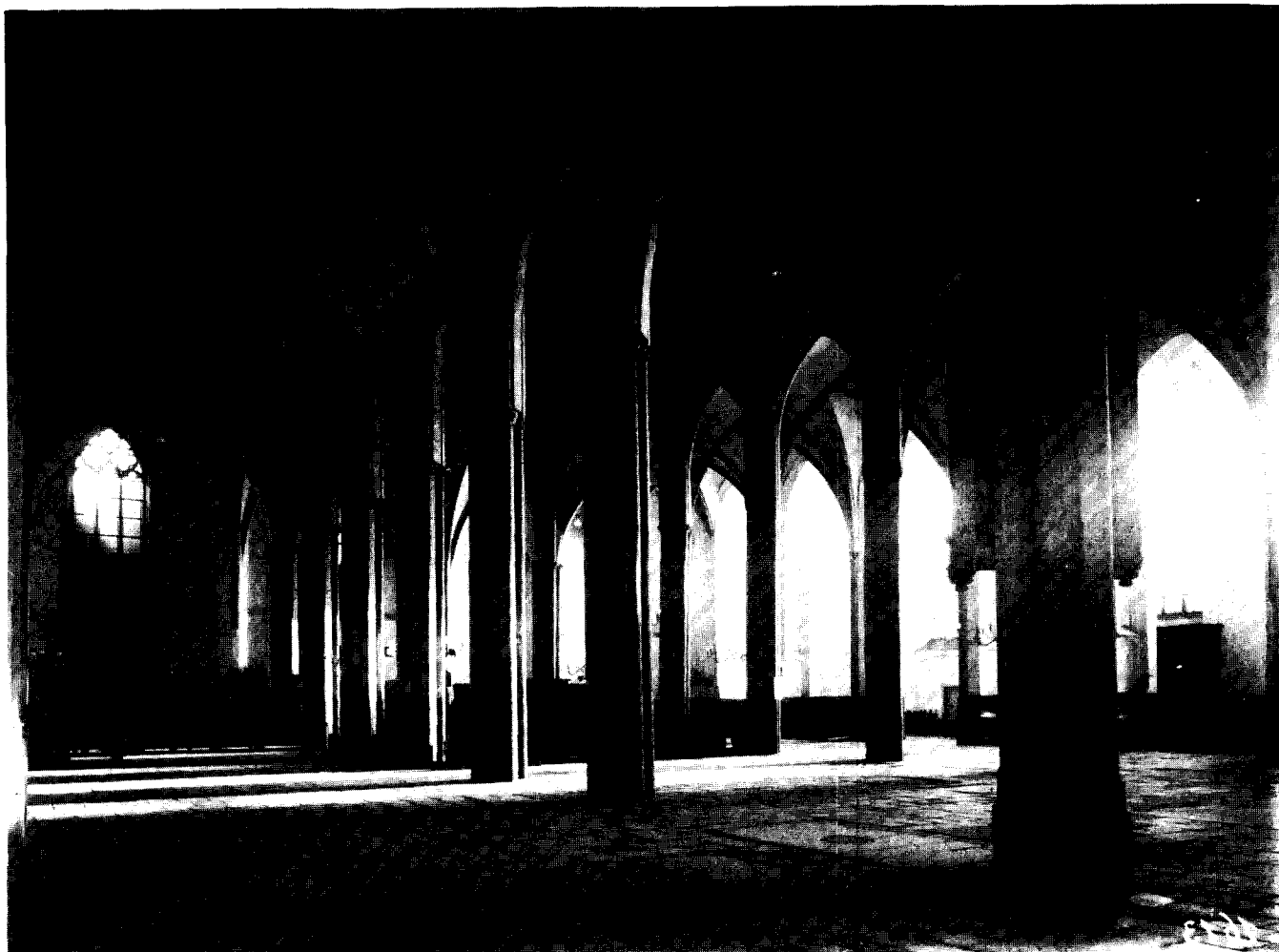
Afb. 12. Janskerk, exterieur vanuit zuiden met nieuwe stovenhok (foto auteur).

van de reconstructies.⁶⁴ Mede op grond van de in het bouwhistorisch onderzoek gestoken energie voelde de restauratie-commissie zich gerechtvaardigd en gekwalificeerd om dan maar een eigen interpretatie van deze ornamentiek te geven, soms zelfs bewust tegen de voorhanden zijnde historische gegevens indruisend, omwille van het nagestreefde esthetische effect. Dat de gotische vormtaal ten onrechte suggereert dat het hier gaat om getrouwe reconstructies ervoer men niet als een beletsel. Wanneer men naar de mening van de restauratie-commissie voldoende kennis had omtrent de oorspronkelijke toestand, werd de 'verbetering' onherroepelijk uitgevoerd. Dat deze historische daden nog geen historisch verantwoorde daden waren heeft men in het geheel niet bezwaarlijk geacht.

Ter opluistering van de voormalige kathedraal bereidde de commissie zelfs plannen voor om de kruisingstoren, die in 1479 geplaatst werd en in 1630 – ruim 350 jaar geleden – tijdens een storm verwoest werd, te herbouwen.⁶⁵ Het esthetische oordeel dat de bouwhistorisch adviseur in de jaarverslagen velt over de torens van de Nicolaïkerk ('als een hand met een geamputeerde vin-

ger') en de Buurkwerk ('het elegante torensilhouet, voor goed bedorven door een domme koepel')⁶⁶ doet vermoeden dat men ook hier, hadden de financiën het toegestaan, nog wel enkele 'verbeteringen' had willen aanbrengen. Gedurende de twintig jaar dat men in Utrecht aan de vijf kerken restaureerde heeft men, naast het degelijke constructieve herstel, vooral getracht om deze gebouwen vanwege esthetische idealen zoveel mogelijk te voltooien en te verfraaien. Ook de herbouw van het schip van de Dom werd vanuit dit opzicht bepleit. 'Wie zich de oorspronkelijke kerk voor ogen stelt', aldus T. van Hoogevest en J. van Staveren, 'zal telkens weer pijnlijk worden getroffen door het feit, dat deze achterstevoren wordt gebruikt. Het zal dan ook een punt van ernstige overweging moeten uitmaken of daarin geen verandering moet worden gebracht. Doet men dit niet dan wordt een kans gemist' om een ruimtewerking te verkrijgen 'zoals die door de scheppers is bedoeld. (...) Nog beter zal die werking worden als van het schip twee traveeën worden herbouwd. (...) Gebeurt dat wel dan zou ook de tegenwoordige kansel – een fraai werkstuk, maar sterk dominerend en op een ongelukkige plaats staand – kunnen worden

verwijderd'.⁶⁷ De overwegingen tot amovering – gedeeltelijk ook uitgevoerd – van het als monument beschouwde meubilair van Willem Penaat⁶⁸ en de herbouw in historiserende stijl van enkele traveeën van het schip – het laatste waarschijnlijk mede ingegeven door de malaise in de bouw – is meer dan een trouvaille. Deze vorm van monumentenzorg, waarbij men weinig waardering heeft voor de historische erfenis zoals deze aan ons is overgeleverd, doch des te meer voor een reconstructie van de (vermoede) oorspronkelijke verschijning van een gebouw, is schadelijk voor het voortbestaan van uit historisch oogpunt waardevolle gebouwen. Het monument verkrijgt een louter esthetische functie en wordt aangepast aan het puristische ideaalbeeld van de restaurateurs, vaak ten koste van de historische substantie. De wens tot voltooiing werd op een gegeven moment zelfs zo overheersend dat men niet meer 'slechts' streefde naar de reconstructie van het gebouw in zijn middeleeuse staat, maar trachtte, door historische stijlelementen naar eigen smaak en ontwerp toe te voegen, het oude, luisterrijke concept, zoals dat geweest had kunnen zijn, weer op te roepen. Talrijke arbitraire ingrepen, gerealiseerd ter verwezenlij-

Afb. 13. Buurkerk, interieur naar oosten, situatie vóór inbouw (foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, T.A. Ja4.22).

king van de idee-fixe van het herstel van oude luister, hadden hier nog onder de aandacht kunnen worden gebracht. Met name het interieur van de dom is 'verrijkt' met een aantal nieuwe toevoegingen in oude luister, die de schijn wekken authentiek te zijn. Zo schilderde men op verschillende gewelven fraaie rode biezen, ook daar waar er geen sporen van gevonden werden. De piscinassen in de kooromgang werden – uiteraard in gotische vormentaal – gecompliceerd met traceringen, voorzien van fabeldieren. Dat al deze toevoegingen maar zeer ten dele vanuit historisch oogpunt verantwoord kunnen worden werd niet als bezwaarlijk ervaren. Het stond zo mooi en af. Deze denkbeelden over restaureren vinden hun oorsprong in de negentiende eeuw en ademen de geest van de Romantiek. 'Restaurer un édifice', aldus Viollet-le-Duc, 'ce n'est pas l'entretenir, le réparer ou le refaire, c'est le rétablir dans un état complet qui peut n'avoir jamais existé à un moment donné'.⁶⁹ Ook in de huidige restauratiepraktijk is het verleden maakbaar. De gedachte dat het verzorgen van monumenten voor een belangrijk deel bestaat uit het verhogen van de kunstwaarde van het gebouw staat ook bij recente restauraties nog steeds op de voorgrond.⁷⁰ Van Hoogevest stelt: 'Als restauratie-architect ben je herschepper en dien je te kruipen in de huid van diegenen die door de eeuwen heen met die gebouwen zijn bezig geweest (. . .) Je hoeft, vind ik, niet per se in oude luister te herstellen. Je kunt de kerken ook een nieuwe luister meegeven. De domkerk hebben we willen rehabiliteren (. . .) Je kunt nu stellen dat in 1988 het beeld van de domkerk weer compleet is, dat ie er weer bij staat zoals hij hoort te zijn'.⁷¹ De oorspronkelijke toestand van een monument kan opnieuw geschapen en zelfs naar actuele smaak verbeterd worden, al naar gelang de wensen van de restaurateur. Deze wensen hebben niets te maken met de eisen die constructieve verantwoording of gebruik aan een restauratie opleggen. De hierboven gesignaleerde ingrepen zijn uitsluitend gericht op het versterken van bepaalde architectuur-historische kenmerken van een gebouw, hetgeen vaak ten koste ging van kenmerken uit andere perioden.

Het ligt voor de hand dat in bepaalde gevallen reconstructies van verdwenen onderdelen van monumenten in het belang van de gebouwen moeten worden uitgevoerd. Daar waar de afwezigheid van zo'n element als zeer hinderlijk ervaren wordt, en waar door middel van foto's of andere betrouwbare documentatie een betrouwbaar beeld van het betreffende onderdeel kan worden verkregen, kan de reconstructie of herbouw overwogen worden. Maar daar waar deze 'verbeteringen' een te kunstmatig en bovendien te gefantaseerd karakter krijgen is het de taak van onder andere de kunsthistoricus daar de vinger op te leggen. De te Utrecht herwonnen luister heeft in veel gevallen geen enkel architectuur-historisch bestaansrecht, doch is slechts van betekenis

voor de gewenste verbreding van het commercieel-toeristische draagvlak van de godshuizen.

De vijf Utrechtse kerken, gebouwd in de middeleeuwen, hebben alle vierhonderd jaar dienst gedaan als preekkerken, en waren volledig voor dat doel ingericht. Het feit, dat de dom langer heeft gefunctioneerd voor de hervormde eredienst dan voor de katholieke, heeft geen enkele rol van betekenis gespeeld tijdens de laatste restauratie. Integendeel. Door alle uitgevoerde ingrepen, zo constateert de restauratie-architect, 'ontstaat een veel sterkere ruimtewerking en waant men zich inderdaad in een Franse kathedraal'.⁷² Anno 1988 is te Utrecht, na een periode van twintig jaar restaureren, de al zo lang nagestreefde herschepping van het oerconcept van de gotische kathedraal op een haar na voltooid.

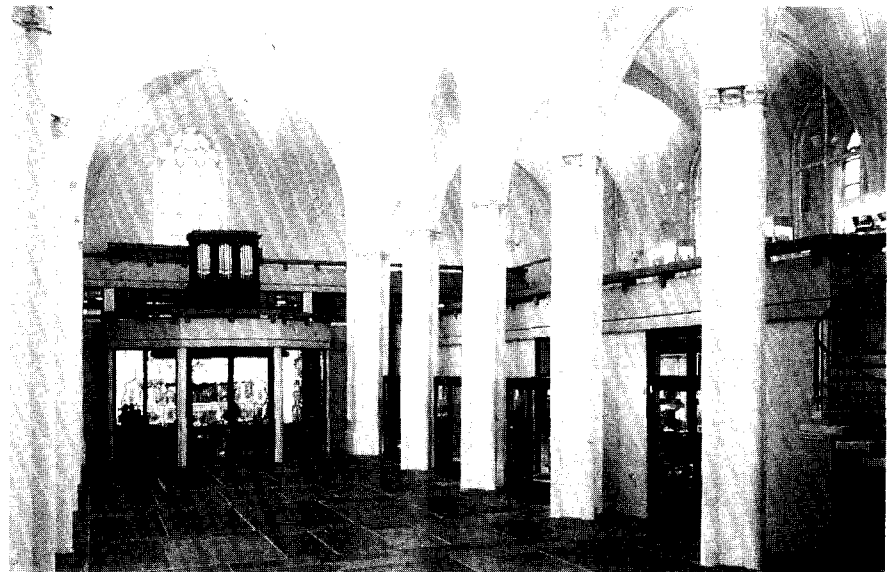
Noten

Met dank aan drs A. J. C. van Leeuwen en prof. dr C. J. A. C. Peeters voor hun kritische lezing van de tekst.

- 1 T. van Hoogevest, 'Verslag uitgevoerde restauratie-werkzaamheden en financieel overzicht', *Restauratie vijf Hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht* (in het vervolg geciteerd als *RVHK*), jaarverslag 1969-1970, nr. 1, p. 5.
- 2 *Restauratie vijf Hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht*, jaarverslag 1969-1970, nummer 1, z.j., jaarverslag nummer twee, 1971-1972, z.j., jaarverslag 1973-1974, nummer 3, z.j., jaarverslag 1975-1976, nr. 4, z.j., jaarverslag 1977-1978, nr. 5, z.j., jaarverslag 1979-1980-1981, nr. 6, z.j., jaarverslag 1982-1983-1984, nr. 7, 1986, jaarverslag 1985-1986-1987-1988, nr. 8, 1989, alle uitgegeven te Utrecht. Ook werd sinds 1973 door de Publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadskerken Utrecht een driemaandelijks periodiek uit-

gegeven onder de titel *Het vijf kerken restauratieplan* (in het vervolg geciteerd als *HVKR*). In deze bulletins treft men waardevolle aanvullende informatie aan over de geschiedenis van de te restaureren kerkgebouwen en hun inventaris. Helaas is de documentatie betreffende het project in het post- en zakenarchief (hierna afgekort als *PZA*) van de R.D.M.Z. zeer onvolledig. Zo werden geen maand- en/of jaarrapporten over de restauratiewerken opgenomen en ontbreekt ook het merendeels van de werkverslagen van de restauratie-commissie. Ook zijn er nauwelijks tekeningen van de laatste restauratie in het foto- en tekeningenarchief aanwezig. Onlangs heeft het bureau Van Hoogevest een hoeveelheid materiaal betreffende de restauratie bij de Rijksdienst gedeponneerd, doch dat is nog niet geordend. Inzage van de documentatie op het betrokken architectenbureau werd geweigerd. De Hervormde gemeente heeft besloten haar restauratie-archief in het Gemeentearchief van Utrecht onder te brengen, alwaar het medio 1991 geïnventariseerd zal zijn en na verkregen toestemming is in te zien.

- 3 Een aanzet om tot een uitvoerige algemene, niet in het bijzonder Utrecht betreffende discussie tussen de verschillende partijen binnen de monumentenzorg te komen werd in 1978 gedaan; in het *Bulletin K.N.O.B.*, jaargang 77 (1978), p. 3-17 werden bijdragen van C. Peeters, P. Philippot, C. L. Temminck Groll, C. Wegener Sleeswijk en L. C. Röling opgenomen, terwijl in dezelfde jaargang, p. 179-194 verslag werd gedaan van de onder voorzitterschap van H. Lammers gevoerde discussie over de problematiek van architectuur-restauratie. Zie ook *Symposium 1978 Utrecht. Over de restauratie en functie van de middeleeuwse kerken*. Verslag van het symposium over de bouwgeschiedenis, restauratie en bestemming van het middeleeuwse kerkgebouw, gehouden op 22 en 23 december 1978, ter gelegenheid van het gereedkomen van de restauratie van de Nicolaïkerk te Utrecht, z.p. (Utrecht), z.j. (1978).
- 4 C. Peeters, toespraak bij de opening van de expositie 'Utrecht een hemel op aarde', afgedrukt in *Catharijebrief* nr. 23, oktober 1988. A. J. C. van Leeuwen, 'De nieuwe schoonheid in Utrecht. Vijf kerken herleven. Kanttekeningen bij een symposium', *Stichting Oude Gel-*

Afb. 14. Buurkerk, interieur naar oosten, vanuit schip, toestand na inbouw van het museum (foto Museum van Speeldoos tot Pierement).

- derse Kerken, publikatieband december 1978, p. 154-159.
- 5 W. F. Denslagen, 'De "flexibele" restauratie van de Nicolaïkerk', *Bulletin K.N.O.B.*, jaargang 86 (1987), p. 97-112. Zie van dezelfde auteur ook *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten*, 's-Gravenhage 1987, p. 12. Daar de restauratie van de Nicolaïkerk in het bovenvermelde artikel uitvoerig besproken is zal het onderhavige betoog voornamelijk worden toegelicht aan de hand van voorbeelden van de restauraties van de Domkerk, Jacobikerk, Buurkerk en Janskerk. Merkwaardig is dat L. van der Meule de op het Vijf Kerken Restauratieplan geuite kritiek als 'nogal theoretisch' ervaart. Naar zijn idee (drs. L. van der Meule, 'Hoogste Europa Nostra prijs naar Utrecht', *Heemschut*, januari-februari 1989, no. 1/2, p. 5, 9-10) zijn door 'de in alle fasen van het werk en het overleg daartoe aanwezige historische en bouwkundige kennis en het alom aanwezige respect voor het overgeleverde materiaal (...) slecht onderbouwde oplossingen bij voorbaat uitgesloten'. Kritiek is dan ook niet op zijn plaats. Van der Meule wijst – in gespierde taal – op het feit dat de architect soms genoodzaakt is 'overwegingen van veiligheid of duurzaamheid' te laten prevaleren boven het 'kunsthistorische aspect. (...) De architect hierop aanvallen getuigt niet alleen van weinig begrip, op de lange duur loopt de al te kritische kunsthistoricus het risico zichzelf volledig buiten spel te zetten', zo waarschuwt hij. Ook T. van Hoogevest is deze mening toegedaan en betoogt: 'De kunsthistorische visie krijgt een te sterke stem in het kapittel. Daarbij komt dat de kunsthistorici teveel op het bureau in Zeist zitten en te weinig op een restauratiewerk komen, waardoor ze de praktijk uit het oog verliezen. Men moet ook het gebruik in het oog houden'. Dr. Regn. Steensma, *Opdat de ruimten meevieren. Een studie over de spanning tussen de liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken*, Baarn 1982, p. 34.
  - 6 Zie 'De restauratie van een kerkgebouw' en 'De filosofie en het vakmanschap' in: ir. T. van Hoogevest, ir. G. W. van Hoogevest, *Signatuur in steen, Vijf kerken restauratieplan 1968-1988*, Utrecht 1988, p. 4-6.
  - 7 Zie A. Graafhuis en J. Kronenburg, *In en om de Domkerk* (bij de opening van de gerestaureerde domkerk te Utrecht, 17 juni 1988). Uitgave van de publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadkerken Utrecht, p. 27. Zie ook: Dr. E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, deel II, De provincie Utrecht, eerste stuk, De gemeente Utrecht, tweede aflevering, 's-Gravenhage 1965, p. 186. Over het functioneren van de Rijksadviseurs tussen 1874 en 1878 zie J. A. C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975, p. 267 e.v.
  - 8 De architect bericht over dit plan, waarin de uitgangspunten voor de twintig jaar durende restauratie werden vastgelegd, onder meer: 'Er kon niet worden opgemeten, er was geen tijd voor archief-onderzoek, er werden alleen wat plattegronden verzameld en wat foto's gemaakt, waaruit het voorlopige plan geboren werd, het plan op grond waarvan de overheid besliste dat in zestien jaar (1970-1986) de restauratie zou worden aangepakt (...)'. *HVKR* (zie noot 2), 1e jaargang nummer 3, 1973, waarin een artikel zonder titel, onder redactie van A. Graafhuis, met een terugblik op de eerste jaren van de restauratie o.l.v. T. van Hoogevest, p. 6. Door W. Stooker, toentertijd hoofdarchitect van de Dienst Openbare Werken in de gemeente Utrecht, waren wel reeds enkele voorstudies met begrotingen voor werkzaamheden met betrekking tot het constructieve herstel van de verschillende kerken gemaakt.
  - 9 T. van Hoogevest, 'Uitgevoerde werkzaamheden', *HVKR* (zie noot 1), 1979-1980-1981, nr. 6, p. 57, en Van Hoogevest, o.c. (zie noot 6), p. 38.
  - 10 Vriendelijke mededeling A. J. C. van Leeuwen. Het citaat van P. J. H. Cuijpers staat opgetekend in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Kunsten en Wetenschappen, 1875-1918, 1348, Domkerk en Domscholen, brief van 31.10.1900, over lantaarn en traptoren. Zie ook *HVKR* (zie noot 8), p. 8, alwaar gesteld wordt dat de Dom, 'het nationaal monument, dat nauw verwant is aan de franse kathedraal en door zijn gotische bouwstijl niet alleen in ons land maar ook daarbuiten – zeker na volledige restauratie – tot een van de meest opvallende uitingen van gotische bouwkunst gerekend zou kunnen worden'.
  - 11 Zie over de vroege belangstelling te Utrecht voor de gotische architectuur Tiede Boersma, 'Tijdvakken van een ver verleden welke wij al-zoo hopen te zien herleven', Christiaan Kramm en zijn betekenis voor het bouwkunst-onderwijs en het 'Gotische Architectuur-teekenen' aan de Utrechtse 'Stadsscholen voor Teekenen en Bouwkunde' 1822-1866', *De Sluitsteen* jrg. 5, nr. 3, 1989, p. 83-113, m.n. p. 104-105. Zie verder Arie de Groot, 'Een kerk als theater. De inrichting van de Utrechtse dom in de negentiende eeuw', *Kunstlicht* 9, nr. 2/3, 1988, p. 24-29. De zeer gedetailleerde maquette van de Dom uit 1828 is afgebeeld in: R. W. Tieskens, D. P. Snoep en G. W. C. van Wezel (red.) e.a., *Het kleine bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tentoonstellings-catalogus Centraal Museum Utrecht, 1 mei-26 juni 1983, Zutphen 1983, p. 124-127. Het gebouw had zware getrapte steunberen, een portaal met gotische spitsboog-omlijsting, driepsapbogen in de boogtrommel, oculi met vierpasvulling in het hoger gelegen muurwerk en vorktraceringen in de vensters. Ter afsluiting van het muurwerk waren langs de bovenzijde balustraden met driepsapbogen en visblaasmotieven gepland, die op de maquette zijn aangebracht. Suïjs was doordrongen van de noodzaak om werken van kunst en oudheid van overheidswege te beschermen. Zo lichtte hij in 1824 J. de Vos, secretaris van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen en Schone Kunsten te Amsterdam, in over het functioneren van de Franse 'Conseil des Bâtiments', een instelling die ook hier in het land tussen 1810 en 1813 werkzaam was. De Vos trachtte naar dit voorbeeld een Algemene Bouwkundige Commissie op te zetten die o.a. zou moeten oordelen over herstelplannen voor oude bouwwerken. Zie prof. dr. C. A. van Swigchem, *Monumentenzorg in Nederland*, Bussum 1966 (tweede druk 1974), p. 20-22.
  - 12 Haslinghuis, o.c. (zie noot 7), p. 185.
  - 13 In de twintigste eeuw heeft men altijd zeer negatief geoordeeld over deze inbouw: 'Het koor kwam letterlijk buiten schot te staan, de verticale lijnen van de gotiek moesten wijken voor de platte 19e-eeuwse burgerlijkheid', in: Graafhuis, o.c. (zie noot 7), p. 23. 'In de kerk ontwierp een enorm amfitheater de gave ruimte', oordeelt J. E. A. L. Struick, *Wandelgids van Utrecht*, Utrecht-Antwerpen (1977), tweede en herziene druk 1980, p. 57. Ook heden ten dage zijn om vergelijkbare redenen kerken van een dergelijke inbouw voorzien, zoals onlangs nog de St. Maarten te Zaltbommel en de Buurkerk te Utrecht. De inbouw in de laatste kerk werd door nagenoeg de gehele Rijkscommissie voor de Monumentenzorg onaanvaardbaar geacht. Men oordeelde dat de inbouw, met zijn 'verhoogde betonnen vloeren en schotten' een 'aantasting' van de buitengewoon gaaf gebleven hallenkerk' zou betekenen, waarin 'het interieur door openheid en eenheid van ruimte een belangrijke plaats inneemt'. Het advies van de commissie werd niet opgevolgd. Zie brief Rijkscommissie aan de minister van C.R.M. gedateerd 21-06-1982, *PZA* (zie noot 2), pandsdossier Buurkerk en toren, 1980-heden (E. Utrecht (Utr)). Zie ook noot 66.
  - 14 Vogelsang was destijds hoogleraar Kunstgeschiedenis aan de Rijks Universiteit Utrecht. D. F. Slothouwer, 'Het restaureren van bouwkundige monumenten', *Bouwkundig Weekblad Architectura*, nr. 14, 6 april 1940, p. 124. Slothouwer stond niet alleen in zijn veroordeling van de aanbouw van Suïjs. Zie ook bijvoorbeeld J. E. A. L. Struick, die het portaal betitelt als 'een lompe toegang' en een 'wangedrocht van 19e eeuwse smakeloosheid', in: *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht 1968, p. 122 en 381.
  - 15 J. F. Berghoef, 'De restauratie van de Domkerk te Utrecht. Architect Prof. Dr. Ir. D. F. Slothouwer B.N.A.', *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 61e jaargang (1940), p. 18-28, 25. Interessant is in deze context de vergelijking die C. J. A. C. Peeters maakt tussen de restauraties van de Dom in Utrecht en de St. Janskathedraal van 's-Hertogenbosch, die beide plaatsvonden kort vóór de Tweede Wereldoorlog. Daar waar het exterieur en het interieur van de katholieke St. Jan in uitbundige gotische vormtaal hersteld werd en met een 'legioen' van nieuwe beelden werd uitgedost, alle ingepast in een strak iconografisch programma, restaureerde men de protestantse domkerk zeer sober. Zo handhaafde men ook om programmatische redenen op middeleeuwse sculpturen de sporen van de beeldenstorm. Zie C. J. A. C. Peeters, 'Die Kathedrale von Herzogenbusch. Wiederherstellung einer neugotischen Restaurierung' in: M. Brix, M. Steinhauser (red.), *Geschichte allein ist zeitgemäss. Historismus in Deutschland*, Historismus-Arbeitsstagung in München, 1. bis 3. April 1977, Ulmer Verein - Verband für Kunst- und Kulturwissenschaften, Lahn-Gießen 1978, p. 179-199, 188.
  - 16 Van Hoogevest, o.c. (zie noot 6), p. 38.
  - 17 Th. Haakma Wagenaar, 'Verslag archiefonderzoek en bouwhistorische begeleiding restauratie', *HVKR* (zie noot 1), 1969-1970, nr. 1, p. 53-55. Zie ook aangaande uitvoering van de balustrade T. van Hoogevest, 'Uitgevoerde werkzaamheden', *HVKR* (zie noot 1), 1985-1986-1987, nr. 8, p. 33 en 38. Uiteindelijk plaatste men een balustrade die gedeeltelijk is gebaseerd op de nagelaten notities van Th. Haakma Wagenaar, gedeeltelijk op het ontwerp van de balustrade van de Andreaskapel van de Jacobikerk, en gecompleteerd is met nieuw ontworpen beeldhouwwerk in gotische stijl. De spuwvers zijn daarentegen naar bestaande modellen, aangebracht tijdens de restauratie van Slothouwer.
  - 18 Van Hoogevest, o.c. (zie noot 6), p. 10 en 12.
  - 19 Van Hoogevest, o.c. (zie noot 6), p. 12.
  - 20 T. van Hoogevest, 'Uitgevoerde werkzaamheden', *HVKR* (zie noot 1), 1979-1980-1981, nr. 6, p. 57.
  - 21 T. van Hoogevest, 'De voortgaande restauratie van Domkerk en Buurkerk', *HVKR* (zie noot 2),

- 11e jaargang, 1983, nummer 1, p. 1. Zie ook noot 20.
- 22 Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding Domkerk', *RVHK* (zie noot 1), 1979-1980-1981, nr. 6, p. 57 en 85, 87. 'Onze tijd heeft niets te bieden', aldus de bouwhistoricus. Men vond het een logische stap om daarom de pinakels langs het koor in 'Jan van den Doemstijl' te ontwerpen. De al aanwezige pinakels, van het Keulse type, die Nieuwenhuis op de koorluiting had toegevoegd, waren nog in goede staat en werden alleen daarom niet 'vervangen door nieuwe reconstructies in een stijl-critisch bezien betere (. . .) stijl'.
- 23 *Ibidem*.
- 24 Zie Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding', *RVHK* (zie noot 1), 1982-1983-1984, nr. 7, p. 110-111. Over de betrouwbaarheid van de details van deze tekeningen is reeds veel geschreven, speciaal over die van Saffleven. Zo constateert Haakma Wagenaar dat deze tekenaar 'nooit begriep wat hij ziet', zie boven, p. 105. Naar aanleiding van een geconstateerde afwijking m.b.t. de weergave van de voormalige bisschopsloge op een van de tekeningen van Saffleven schrijft mr. S. Muller F.z.: 'de betrouwbaarheid van Saffleven als architectonisch tekenaar had tot mijn leedwezen een gevoelig knak gekregen'. In: 'Het schip van den dom te Utrecht' (overdruk uit *Bouwkunst*, 1909), aanwezig in de bibliotheek van de R.D.M.Z., p. 8. In de tentoonstellings-catalogus *1 augustus 1674. De Dom in puin. Herman Saffleven tekent de stormschade in de stad Utrecht*, Centraal Museum Utrecht, 1 augustus-22 september 1974, Utrecht 1974, schrijft A. F. E. Kipp in het hoofdstuk 'Saffleven, verslaggever van de stormramp', p. 31-32: 'Er zijn dingen die men van Saffleven niet moet verwachten. Bijvoorbeeld aandacht voor de logica en de constructie van de gotische versieringen. (. . .) Van tracerwerk interesseert hem vooral het effect, en dat zal hij trachten weer te geven, maar hij neemt niet de tijd om het precies te bestuderen'. Zie ook noot 64.
- 25 Zie *PZA* (zie noot 2), dossier Vijf Hervormde Kerken in Utrecht, 1980-1983 (53.12 Utrecht (Utr)), verslagen van de restauratie-commissie aangaande de voortgang van de werkzaamheden, nummer 157, 11 augustus 1981. Zie ook Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding', *RVHK* (zie noot 1), 1981-1982-1983, nr. 7, p. 116.
- 26 Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding Domkerk', *RVHK* (zie noot 1), 1979-1980-1981, nr. 6, p. 87.
- 27 Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding', *RVHK* (zie noot 1), 1982-1983-1984, nr. 7, p. 116.
- 28 Op de triptiek uit ca 1460, voorstellend de Kruisiging (Rijksmuseum Amsterdam, cat. 1934 nr. 951a, in bruikleen bij Rijksmuseum het Catharijneconvent te Utrecht), worden weliswaar streefpijlerbekroningen weergegeven, doch slechts uiterst oppervlakkig. De weergave van de overige details duidt overigens op een onnauwkeurige afbeelding van de Dom, tegenstrijdig met de werkelijkheid. Zie Haslinghuis, o.c. (zie noot 7), p. 168-169.
- 29 Mededeling van Th. Haakma Wagenaar, geciteerd in W. F. Denstlagen, 'Geometrie in de gotische bouwpraktijk', *Bulletin K.N.O.B.*, jaargang 81 (1982), p. 131-147, 141.
- 30 Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding', *RVHK* (zie noot 1), 1979-1980-1981, nr. 6, p. 91-96. De reconstructie van het onbekende origineel was zelfs zo bevredigend dat men zich gedwongen voelde de vermoede verschillen tussen de bekroningen aan de noord- en zuidzijde van het koor niet tot uitdrukking te laten komen in de te plaatsen exemplaren, 'om de toevoeging van deze restauratie herkenbaar te maken'. De fialenbundel waarop de centrale, overhoeks geplaatste pinakel staat werd uitgerust met kepels, 'omdat het weglaten er van stilistisch wel denkbaar was, maar esthetisch niet bevredigde'.
- 31 Zie Th. Haakma Wagenaar, *Cursus kennis-overdracht*, z.p., z.j., drie delen, aanwezig in de bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. In deel 2 van de cursus, zoals de beide andere delen bedoeld voor de leden van de restauratie-commissie, geeft Haakma Wagenaar een toelichting op fig. 102 waarbij hij melding maakt van zijn theorie dat overeenkomstig de kathedralen van Chartres, Rouen, Reims en Laon in Utrecht door Jan van Henegouwen (volgens de bouwhistoricus tussen 1328 en 1357 bouwmeester van de Dom, zie ook Haslinghuis, o.c. (zie noot 7), 176-177) tegen de oostelijke wand van het transept torens waren gepland.
- 32 Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding', *RVHK* (zie noot 1), 1982-1983-1984, nr. 7, p. 119.
- 33 Omtrent het oorspronkelijke ontwerp van de topgevels had men geen enkele zekerheid. Men achtte het zeer waarschijnlijk dat de twee topgevels, waren zij uitgevoerd, van verschillend ontwerp zouden zijn geweest, daar aan de transeptfacaden verschillende meesters hebben gewerkt. Zie Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding', *RVHK* (zie noot 1), 1982-1983-1984, nr. 7, p. 117-118.
- 34 Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding', *RVHK* (zie noot 1), 1982-1983-1984, nr. 7, p. 117-119.
- 35 Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding', *RVHK* (zie noot 1), 1982-1983-1984, nr. 7, p. 116-117.
- 36 *Ibidem*. De afmetingen van de 'verminkte pinakels' van Kamperdijk kwamen volgens Haakma Wagenaar niet overeen met een fragment van een van de oorspronkelijke pinakels, indertijd bewaard, doch bij een opruiming verdwenen.
- 37 Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding Domkerk', *RVHK* (zie noot 1), 1979-1980-1981, nr. 6, p. 101.
- 38 Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding Domkerk', *RVHK* (zie noot 1), 1982-1983-1984, nr. 7, p. 117.
- 39 O.a. over de streefpijlerbekroningen stelt L. van der Meule: 'Alleen door de afwijkende steensoort en het planvignet zijn de gerestaureerde en nieuw toegevoegde natuurstenen elementen te herkennen, niet door vorm, slag of afwerking'. Zie Van der Meule, o.c. (zie noot 5), p. 9.
- 40 De kosten voor het aanbrengen van de pinakels e.d. liepen in de miljoenen. Dit bewoog ook ir. R. Apell tot deze vraag. 'Zeker in een tijd als de onze, waarin de financiële middelen voor monumentenzorg uiterst beperkt zijn, is het geboden sober te werk te gaan en zich daarbij tot het strikt noodzakelijke te beperken.' Hoewel de auteur zich afvraagt 'of dergelijke reconstructies in de huidige opvattingen over restaureren passen' besluit hij dat het 'zolang in dit geval, nodig kan zijn het wezenlijke belang van het monument te versterken door het terugbrengen van een essentieel onderdeel van de architectuur. Bij de Dom gaat het om het belangrijkste gotische bouwwerk in ons land'. R. Apell, 'Monumentenzorg in de provincie Utrecht in de jaren 1985-1988', *Jaarboek Oud-Utrecht 1989*, Vereniging Oud-Utrecht, Utrecht 1990, p. 121.
- 41 Th. Haakma Wagenaar, 'De raamtraceringen in de Jacobikerkerk', *RVHK* (zie noot 1), 1975-1976, nr. 4, p. 65.
- 42 Th. Haakma Wagenaar, 'Verslag bouwhistorische begeleiding restauratie binnenstadkerken', *RVHK* (zie noot 1), 1971-1972, nr. 2, p. 39.
- 43 Zie noot 41.
- 44 *Ibidem*.
- 45 *Ibidem*, p. 69.
- 46 *Ibidem*, p. 75 en 79.
- 47 *Ibidem*, p. 80.
- 48 *Ibidem*, p. 75. Zie ook Th. Haakma Wagenaar, 'Verslag bouwhistorische begeleiding restauratie binnenstadkerken', *RVHK* (zie noot 1), 1971-1972, nr. 2, p. 39-40.
- 49 Zie noot 41, p. 65.
- 50 Zie noot 41, p. 75.
- 51 Van Hoogevest, o.c. (zie noot 6), p. 10. Tijdens de restauratie van de Pandhof werd wel gebruik gemaakt van deze moderne technieken. In de drie armen van de Pandhof bevinden zich aan de wanden unieke tufstenen blindtraceringen met de oorspronkelijke profileringen, daterend uit de Middeleeuwen en niet eerder gerestaureerd. De architect gaf voorkeur aan de traditionele herstellingsmethode, hetgeen impliceerde dat 40% van de aan de oostelijke en zuidelijke wand bevestigde reliëfs en 100% van die aan de westelijke wand geheel vervangen zouden moeten worden. De Rijksdienst verhoedde deze ingreep en wist, door de meer kosten in verband met de behandeling van de fragmenten met de z.g. IBACH-impregnermethode op zich te nemen, het behoud van dit waardevolle historische materiaal te garanderen.
- 52 Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding', *RVHK* (zie noot 1), 1982-1983-1984, nr. 7, p. 119 en 124. Zie ook in hetzelfde jaarverslag T. van Hoogevest, 'Uitgevoerde werkzaamheden', p. 63.
- 53 Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding', *RVHK* (zie noot 1), 1982-1983-1984, nr. 7, p. 119 en 124. Aangaande de gemakkelijke acceptatie van modern beeldhouwwerk in historiserende vormen in middeleeuwse kerken is in dit verband ook interessant: J. Bloemendal, 'De Geertruidkerk in Geertruidenberg. Die wordt beroemd door deze beelden', *Monumenten*, jaargang 11 (1990), nr. 1, p. 22-24.
- 54 Zie *PZA*, dossier Vijf Hervormde Kerken in Utrecht, 1983-heden (53.12 Utrecht (Utr)), verslagen van de restauratie-commissie aangaande de voortgang van de werkzaamheden, nummer 192, 6 november 1984. Men achtte het technisch niet mogelijk de blokken in hun geheel uit te nemen en besloot ze 'in zoveel mogelijk losse onderdeeljes' te bewaren. Op foto 47a, *RVHK*, 1982-1983-1984, nr. 7, p. 70, is te zien hoe men bij het vervangen van de blokken te werk ging. Diverse oude delen van de frieslijst werden eenvoudig tot gruis gehakt.
- 55 G. W. C. van Wezel, 'De bouwgeschiedenis van de St. Janskerk te Utrecht tot 1700', *RVHK* (zie noot 1), 1979-1980-1981, nr. 6, p. 105-158, 141.
- 56 Van Hoogevest, o.c. (zie noot 6), p. 26 en 28.
- 57 'Gereedkomen domkerk kroon op levenswerk ir. van Hoogevest: "De kunst bij restauratiewerk is de historie geen geweld aan te doen"', interview met ir. T. van Hoogevest door B. van den Hoet, *Utrechts Nieuwsblad/NZC*, 2 juni 1988.
- 58 C. L. Temminck Groll, *De romaanse kerken van Utrecht*, Utrecht 1988, p. 22-26.
- 59 Van Hoogevest, o.c. (zie noot 6), p. 30.
- 60 T. van Hoogevest, 'Uitgevoerde werkzaamheden', *RVHK* (zie noot 1), 1977-1978, nr. 5, p. 41.
- 61 Zie W. F. Denstlagen, J. Querido, A. de Vries en

- G. W. C. van Wezel, *De tand des tijds*, Restauratievademecum bijdrage 07, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist / S.D.U., 's-Gravenhage, 1988, p. 21-22. 'In technisch opzicht lijkt deze materiaalvernieuwing niet nodig geweest', zo wordt gesteld. Bovendien had men na de ontleistering het aanwezige muurwerk mogelijk kunnen sparen door een nieuwe, 'zachte' pleisterlaag aan te brengen. Zie ook de bijdrage over tufsteen en Portlandcement in A. Kramer, J. F. Feenstra (red.), *Schade aan natuursteen in Nederlandse monumenten*, RV bijdrage OB (zie boven), 1988, p. 61-62, en P. K. van der Schuit, 'De aantasting van natuursteen en pleisterwerk', *PT-Bouwtechniek*, 38 (1983), nr. 3, 4, 5.
- 62 T. van Hoogevest, 'Uitgevoerde werkzaamheden', *RVHK* (zie noot 1), 1977-1978, nr. 5, p. 40.
- 63 Denslagen, o.c. (zie noot 61), p. 20-21. Zie ook W. F. Denslagen, A. de Vries, *Kleur op historische gebouwen. De uitwendige afwerking met pleister en verf tussen 1200 en 1940*, 's-Gravenhage 1984, p. 45.
- 64 Zie noot 24. Men leze ook S. Muller Fz., 'De autoriteit van Pieter Saenredam', *Bulletin K.N.O.B.*, 2e serie, jrg. 3 (1910), no. 6, 197-203, alwaar de schrijver zijn rotsvaste geloof in de nauwkeurigheid van de schilder uit en reageert op de mening van prof. J. Six, die – ook over Saenredam – stelt: 'Een kunstenaar is geen getuige, die niets dan de waarheid heeft te verklaren en de geheele waarheid. Hij deelt juist zooveel van de waarheid mede, als hem past om zijn doel te bereiken; hij vult dat zoover noodig aan door zijn verbeelding. De waarheid, die hij verkondigt, moet men dan ook niet dan met de uiterste voorzichtigheid als aanwijzing omtrent de naakte feiten gebruiken'. Zie aangaande de weergave van de werkelijkheid door deze schilder ook G. Schwartz, M. J. Blok, *Pieter Saenredam, De schilder in zijn tijd*, Maarsse- 's-Gravenhage 1989, p. 79-82, 248-251.
- 65 'Vooral sinds de nok van de koorkap tijdens de vorige restauratie (door Slothouwer, jm) is doorgetrokken naar het westen is de gedachte aan de herbouw van de kruisingstoren levendig geworden', aldus Van Hoogevest. Ook hier legitimeerde men, evenals tijdens de restauratie van de bekroningen van de transeptfaçaden gebeurd was (zie boven), de ene reconstructie door te wijzen op een eerder uitgevoerde reconstructie. Th. Haakma Wagenaar maakte in 1983 ter gelegenheid van zijn 75e verjaardag daarom een ontwerp voor een nieuwe toren. Zie T. van Hoogevest, 'Uitgevoerde werkzaamheden', *RVHK* (zie noot 1), 1982-1983-1984, nr. 7, p. 88. Eerder, in 1977, had men naar 18e-eeuwse tekeningen de daktoren van de Janskerk herbouwd. De achtkantige toren met koepel is, naar de mening van de architect, 'een verrijking van het stadsbeeld en verhoogd de betekenis van de Janskerk'. Zie T. van Hoogevest, 'Uitgevoerde werkzaamheden', *RVHK* (zie noot 1), 1977-1978, nr. 5, p. 27-33.
- 66 Zie Th. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding', *RVHK* (zie noot 1), 1977-1978, nr. 5, p. 87; 'Het gehele kerksilhouet zou er mee gediend zijn als de naaldspits weer op de noorder toren zou worden opgericht. De tegenwoordige toestand is als een hand met een geamputeerde vinger'. Zie van dezelfde auteur het gelijknamige verslag in *RVHK* (zie noot 1), 1982-1983-1984, nr. 7, p. 181-182. Ook overwoog men de herbouw van de hoge middel-eeuwse kap op het transept, die in 1674 verwoest was, zodat het 'uit het stadsbeeld verdwenen en men zou kunnen zeggen onvindbare' kerkgebouw weer zichtbaar zou worden, maar dat bleek vanuit technisch oogpunt be-
zwaarlijk. 'De Buurkerk in haar tegenwoordige staat heeft eigenlijk alleen maar een interieur en daarmee zal men het voortaan maar moeten doen', aldus de bouwhistorisch adviseur. Door de recente inbouw heeft de kerk echter zelfs dat niet meer, zie noot 13.
- 67 Zie T. van Hoogevest, J. van Staveren, 'Geschiedenis en restauratie van de Domkerk', *HVKR*, 8e jaargang, 1980, nummer 2-3, p. 21. De volledige herbouw van het schip stond hoog op het verlanglijstje van de restaurateurs, doch deze onderneming had om financiële redenen geen kans van slagen. Men stelde daarom voor om twee traveeën van het schip te herbouwen. Naar wat er in dat geval met het orgel van Suijs zou gebeuren, of met de preekstoel van Pennaet, kan men slechts gissen. Dat geldt ook voor de uitvoering die men zou kiezen voor het nieuwe schip. Wat betreft de technische uitvoering van het kort na 1500 voltooide en in 1674 verwoeste schip constateert M. van Dort dat het constructief zwak was door het ontbreken van dwarsstabiliteit. Architectonisch zou de uitvoering zwak zijn geweest door het veel te brede schip en 'het eindeloos breiwerk van kapjes over de brede zijbeuken', in: M. van Dort, *De Dom van Utrecht*, getypte afstudeerscriptie, twee delen, Technische Hogeschool Delft, z.j. (1979), p. 44. De toekomstige restaurateurs zouden dus, wil men het schip restaureren zoals tijdens de laatste restauratie voorgesteld, veel constructieve en stilistische 'verbeteringen' aan moeten brengen. Op de kapel van Montfoort en de kapel van Veen, de enige schipkapellen die nog resteren, heeft men in 1978 de bestaande daken, aangebracht door Nieuwenhuis, reeds vervangen door daken in de oude vorm, daar – naast technische voordelen – 'deze dakvorm geen problemen geeft bij een eventuele gehele of gedeeltelijke herbouw van het schip van de kerk'. T. van Hoogevest, 'Restauratie van de Janskerk en enkele gedeelten van de Dom', *HVKR* (zie noot 2), 5e jaargang, 1977, nummer 2, p. 14.
- 68 Tijdens de laatste restauratie werden grote delen van het 'bankenpakhuis' gezuiverd van het 'overtollige meubilair', in verband met het gewenste 'flexibele' gebruik van het kerkgebouw en de te herstellen oude ruimtewerking. Zie hierover T. van Hoogevest, 'Uitgevoerde werkzaamheden', *RVHK* (zie noot 1), 1982-1983-1984, nr. 7, p. 88-89, en het gelijknamige verslag in *RVHK* (zie noot 1), 1985-1986-1987, nr. 8, p. 58-59. Ook in de andere kerken zijn veel wijzigingen m.b.t. het meubilair aangebracht (zie bijvoorbeeld W. F. Denslagen, *Omstreden herstel* (zie noot 5), p. 210-213), die het karakter van deze preekkerken hebben aangetast. Zie ook Van Hoogevest, o.c. (zie noot 6), p. 12: 'Neem bijvoorbeeld het handhaven van oud meubilair. Zelfs al kunnen de mensen er niet meer op zitten en willen ze er ook niet meer op zitten, dan zijn er toch nog lieden die met traneën in hun ogen praten over het oude meubilair'. Van diverse zijden is er geprotesteerd tegen de categorische verwijdering van het historische meubilair uit de kerken. Veelal gebeurde dit ter reconstructie van de oude ruimtewerking. Eigenlijk handhaafde men alleen in de Jacobikerk een groot deel van het meubilair, en dan nog alleen na een grondige modernisering. In de Nicolaïkerk verving men alle oude banken door stoelen. In de Janskerk werden alleen de 19e-eeuwse canapébanken gehandhaafd. Het meubilair van de Buurwerk werd opgeslagen, in verband met de nieuwe inbouw, die ten dele betaald werd door de restauratie van het meubilair niet uit te voeren. In alle kerken, behalve de Dom, heeft de preekstoel een andere plaats gekregen. Zie Steen-
- sma, o.c. (zie noot 5), over het restauratiebeleid van de R.D.M.Z. sedert 1945 p. 28-37, over de Nicolaïkerk p. 213-217.
- 69 E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe siècle*, Parijs 1864, deel 18, p. 14-34, 14.
- 70 Over dit aspect van de monumentenzorg: Van Swigchem, o.c. (zie noot 11), p. 5-10. Het terug-restaureren naar de oorspronkelijke staat van een gebouw kan ook tot gevolg hebben dat latere, voornamelijk 19e-eeuwse, restauraties verwijderd moeten worden. Over de theorie van de restauratie in het algemeen en de wijze waarop men met oude restauraties om zou moeten gaan in het bijzonder leze men Michel Parent, 'Invention', théorie et équivoque de la restauration' en Léon Pressouyre, 'Restauration ou dérestauration: un débat d'actualité sur la conservation des monuments historiques', *Les Monuments Historiques de la France*, no. 112, 1980, 'Un siècle de restauration', themanummer over restaureren, p. 2-12 en 13-22.
- 71 Zie noot 57.
- 72 T. van Hoogevest, 'De restauratie van het interieur van de Domkerk', *RVHK*, 11e jaargang, 1986, nummer 1-2, p. 2.